

O. TADEUSZ L. PIETRAS ZP

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 41:1980PRODUKCJA KATOLICKIEJ
KSIĄŻKI LITURGICZNEJ W POLSCE
OD KOŃCA XV DO POŁOWY XVII WIEKU

Rozdział III

ZAGRANICZNE OŚRODKI
PRODUKCJI POLSKIEJ KSIĄŻKI LITURGICZNEJ

Zlecenia produkcyjne, przekazane przez polskiego użytkownika książki liturgicznej obcemu jej producentowi, mają w historii drukarstwa swoją tradycję. Zarówno w okresie poprzedzającym zaprowadzenie sztuki drukarskiej i jej upowszechnienie w naszym kraju, jak i wtedy, gdy był on pokryty stosunkowo gęstą siatką ośrodków typograficznych, polski użytkownik wydawnictw liturgicznych korzystał z usług oficyn zagranicznych. Jeśli przed uzyskaniem samodzielności w dziedzinie drukarstwa szukanie kontaktów z obcymi ośrodkami było koniecznością i świadczyło o poziomie dojrzałości kulturalnej, to po zorganizowaniu życia wydawniczego w kraju uciekanie się do pomocy drukarni zagranicznych świadczyło na niekorzyść naszych warsztatów oraz ich sprawności technicznej. Zachowane do dziś świadectwa tych kontaktów w formie produkcji książki nakazują nam zająć się, wskazać ośrodki typograficzne oraz liczbę i rodzaj ksiąg liturgicznych zamówionych przez polskiego zleceniodawcę. Dość szeroki wachlarz liczbowy ośrodków, z którymi utrzymywał kontakty polski odbiorca książki liturgicznej nakazuje zmianę metody, jaką zastosowano w rozdziale poprzednim. Tam mieliśmy do czynienia z 9 ośrodkami jednego kraju. Tutaj natomiast z 17 rozproszonymi w 7 krajach. Tam zastosowano kryterium statystyczne produkcji w połączeniu z chronologią, tutaj zaś wypadnie przyjąć układ geograficzny, a w dalszej kolejności pozostałe podziały. Rozpoczynając od Niemiec z ośmioma ośrodkami, przesuwając się będziemy ku zachodowi do Antwerpii w Niderlandach, Francji z ośrodkami: lionńskim i paryskim, Hiszpanii z Pampiloną, Saragossą i Sewillą, a wreszcie ku wschodowi do Włoch z ich dwoma skupiskami drukarskimi w Rzymie i Wenecji. Osobno potraktuję Wrocław, którego produkcja późniejsza przypada na czasy, gdy utracił już więzi polityczne z Polską.

Kierując się ważnością użytkową drukowanych w tych ośrodkach dzieł liturgicznych, do szerszego omówienia wybrałem: w całości Niemcy z oficynami Strasburga, Norymbergi, Kolonii, Moguncji, Lipska, Bazylei, Spiry i Augsburga oraz Niderlandzką Antwerpię. częściowo zaś: we Francji — ośrodek lionński, we Włoszech — Wenecję.

Niemcy były tym krajem, z którego ośrodkami drukarskimi użytkownik książki liturgicznej w Polsce najszybciej nawiązał kontakty. Sięgają one bowiem 1481 roku jako daty druku pierwszej polskiej księgi liturgicznej, mszału poznańskiego¹. Jego anonimowy drukarz działał w Strasburgu, co stanowi dla nas podstawę, aby od tego właśnie ośrodka drukarskiego rozpocząć rozważania nad produktami liturgicznymi oficyn niemieckich.

Drukarza mszału poznańskiego nie możemy wskazać w sposób jednoznaczny dla dwóch powodów. Chronologia wydania księgi wobec równocześnie w tym czasie prowadzonej działalności drukarskiej Jerzego Husnera i Jana Prüssa² nie przyniesie spodziewanego rezultatu. Domniemanie przeważa za warsztatem Husnera jako drukarza z dłuższym stażem zawodowym. Domniemanie nie jest jednak rozstrzygnięciem. Druga możliwość, badania typograficzno-porównawcze nie były dla mnie dostępne. Trudności te zwiększyły się przy dwóch pozostałych drukach anonimowych: wydanym w 1486 roku *Tractatus sacerdotalis* Mikołaja z Błonia³ i mszale krakowskim, którego tłoczenie zostało ukończone 17 grudnia 1491 roku⁴. W tym bowiem czasie rozpoczął swoją działalność trzeci warsztat Jana Grüningera⁵. Nawiązany przez diecezję krakowską kontakt ze Strasburgiem w XV wieku został wznowiony w r. 1510, gdy krakowski księgarz Mikołaj Szykwik zamówił w warsztacie Jana Knoblocha mszał dla diecezji krakowskiej⁶ będący przedrukiem hallerowskiego wydania z 1509 roku⁷. Trzeba też stwierdzić, że z drukiem tego mszału ustały kontakty Krakowa ze Strasburgiem, ale nie wyczerpywały wszystkich. Oprócz diecezji już wymienionych drukowała dla siebie w strasburskim warsztacie Fryderyka Dumbacha mszał rzymski z adaptacjami diecezja warmińska⁸.

Czwarta z diecezji polskich — wrocławską drukowała w 1499 roku również u tego drukarza rytuał⁹, znany nam dziś jedynie z badań prof. Kocowskiego, podobnie zresztą jak pochodzący z warsztatu Jana Grüningera z około 1485 roku brewiarz¹⁰. Nadto zasługą tegoż badacza pozostanie ustalenie warsztatowej proweniencji nakładu podręcznika liturgicznego Mikołaja z Błonia *Tractatus sacerdotalis*. Wydanie to z datą roczną 1487, przez Estreichera notowane jako strasburskie¹¹, w badaniach przeprowadzonych ostatnio zostało uznane jako produkt Jerzego Husnera¹². To samo trzeba powiedzieć o wydaniu z roku 1488, notowanym przez Estreichera¹³, jednak bez ustalenia nazwiska drukarza, którym okazał się Marcin Flach¹⁴, tłoczący w latach 1488—1503 osmiokrotnie podręcznik Mikołaja z Błonia.

W świetle przeprowadzonej analizy widzimy, że polskość strasburskiego

¹ *Missale Posnaniense 1481* 2°. E. XXII, 433; J. Nowacki: *Kościół katedralny w Poznaniu, Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1959, s. 769.

² J. Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1963, s. 410.

³ E. XIII, 171.

⁴ *Missale [Cracoviense]*. E. XXII, 427.

⁵ J. Benzing, opus cit., s. 410.

⁶ E. XXII, 429.

⁷ J. Ptaśnik: *Cracovia impressorum...*, Leopoli 1922, s. 96.

⁸ *Missale Romanum — Varmienne 1497*. E. XXII, 433.

⁹ *Agenda Wratislaviensis*; B. Kocowski: *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 1, Wrocław 1959, nr 19.

¹⁰ *Breviarium Wratislaviense*; B. Kocowski, opus cit., nr 672—673.

¹¹ E. XIII, 171.

¹² B. Kocowski, opus cit., nr 2020.

¹³ E. XIII, 171.

¹⁴ B. Kocowski, opus cit., nr 2021.

ośrodka wydawniczego wspierała się na kontakcie z czterema diecezjami. Uprzywilejowane zaś miejsce wśród wydawnictw warsztatów strasburskich zajmowało opracowanie Mikołaja z Błonia, drukowane tutaj 12 razy.

Z produkcją polskiej książki liturgicznej drukowanej w 18 tytułach związanych było 5 warsztatów strasburskich należących do określonych właścicieli. Jednak 3 publikacje z całkowitej liczby druków tego ośrodka pozostaną nadal anonimowe.

Drukarnie	Mszał	Brewiarz	Rytuał	Podręcz.	Razem
G. Husner	—	—	—	1	1
J. Grüninger	—	1	—	—	1
F. Dumbach Ruck	1	—	1	—	2
J. Knobloch	1	—	—	2	3
M. Flach	—	—	—	8	8
Nie ustalona	2	—	—	1	3
	4	1	1	12	18

Norymberga, jeden z najbardziej aktywnych ośrodków drukarstwa europejskiego w XV—XVII wieku, o czym świadczy 89-cio osobowy zastęp drukarzy¹⁵ działających tutaj w latach 1471—1699, produktami liturgicznymi dwóch warsztatów: Kaspra Hochfedera, a szczególnie Jerzego Stuchsa związana była z czterema diecezjami polskimi: Gniezmem, Wrocławiem, Krakowem i Włocławkiem. Najobficiej zaopatrywała się tutaj w księgi liturgiczne, za pośrednictwem Jana Hallera, diecezja krakowska. Na 10 publikacji norymberskich, sześć z nich przeznaczonych było dla diecezji krakowskiej, nie wliczając w to brewiarza wydanego dla trzech równocześnie diecezji¹⁶, wśród których znajduje się również krakowska. Można więc powiedzieć, że ośrodek norymberski w końcowych latach XV stulecia stanowił dla diecezji krakowskiej główne źródło zaopatrzenia jej w księgi liturgiczne. Wspomniany uprzednio brewiarz przeznaczony dla diecezji krakowskiej, gnieźnieńskiej i poznańskiej jest warsztatowym dziełem Kaspra Hochfedera. Jeśli w norymberskim okresie swojej działalności był on luźno związany z polską książką, to później naszej kulturze narodowej oddał bardzo wielkie usługi jako pierwszy stały drukarz krakowski.

Bardziej aktywnym drukarzem okazał się Jerzy Stuchs, do którego warsztatu należy 9 wydań ksiąg liturgicznych przeznaczonych dla użytkownika polskiego. Cztery spośród nich: mszały krakowskie z roku 1494, 1495 i 1502 oraz brewiarz krakowski z 1498 r.¹⁷ były owocem nakładczej, księgarsko-handlowej działalności Jana Hallera.

Mszały krakowskie 1494 i 1495 były przedmiotem badań Jerzego Samuela Bandtkiego. Za jego czasów znane było jedno tylko wydanie mszału krakowskiego, w formacie 4°. Odnalezienie zaś wydania in folio wymagało ustalenia czasowego ich następstwa. Porównanie przedmów abpa Fryderyka Jagiellończyka zamieszczonych w obydwu mszałach wykazało drobne różnice, polega-

¹⁵ J. Benzing, opus cit., s. 330—346.

¹⁶ *Breviarum tripartitum: Cracoviense, Gnesnense et Posnaniense*, Nürnberg, Casparus Hochfeder 1494. E. XIII, 336.

¹⁷ Zob. rozdz. V nin. pracy, nr 297—299.

jące na opuszczeniu słowa *livoris* w tekście przeznaczonym do wydania in 4°. W oparciu o nie Bandtkie sformułował dowodzenie: składającemu tekst łatwiej jest opuścić wyraz, aniżeli dodać. W takim razie, jeśli opuszczenie zostało dokonane w wydaniu in 4°, to wydanie in folio jest wcześniejsze, jako posiadające tekst pełniejszy. Przyjmując rok 1494 dla wydania in folio, opowiedział się za rokiem 1495 jako datą drukowania mszału in 4°¹⁸. Porównanie zasobu typograficznego użytego dla obydwu tych wydań i później drukowanego przez Stuchsa mszału krzyżackiego ponad wszelką wątpliwość dowiodły, że mszały krakowskie są dziełem warsztatu Stuchsa¹⁹. Ustalenie daty produkcji jednego i drugiego nie zostało uznane przez Estreichera, który odnotowuje obydwie wydania mszału pod rokiem 1494, wspólnym dla obydwu wydań²⁰, co jednak nie przekreśla wartości dowodu Bandtkiego o następstwie chronologicznym. Choć według Estreichera obydwie mszały były drukowane w jednym roku, wydanie in folio jest na pewno wcześniejsze od wydania in quarto.

Oprócz pełnego wydania brewiarza dla diecezji krakowskiej Stuchs drukował również diurnaly zróżnicowane formatem 16° i 24°, odnotowane przez Estreichera²¹ z datą 1494 roku.

Z innych diecezji w warsztacie Stuchsa drukowały swoje księgi liturgiczne: wrocławska w roku 1499 — brewiarz²²; w 1502 zaś także brewiarze drukowały: gnieźnieńska²³ i wrocławska²⁴.

Wydawniczy dorobek obydwu warsztatów drukarzy norymberskich: Hochfedera i Stuchsa, usystematyzowany według gatunków, przedstawia zestawienie tabelaryczne.

Drukarnie	Mszały	Brewiarze	Diurnaly	Razem
K. Hochfeder	—	1	—	1
J. Stuchs	—	3	2	5
z nakł. Hallera	3	1	—	4
	3	5	2	10

Kolonia była trzecim ośrodkiem niemieckiego drukarstwa, z którym Polska weszła w kontakt dopiero w XVI wieku, i to w epoce potrydenckiej. Wydaje się, że jedynym tego powodem były względy wyznaniowe. Kolonia bowiem pozostała katolicką w przeciwieństwie do innych miast, z którymi kontakty wydawnicze utrzymywane dotąd zostały przerwane po ich protestantyzacji. Tak było w zasadzie, chociaż spotkamy się później z wyjątkami. Podkreśliłem motyw wyznaniowy, chociaż trzeba zastrzec, że miał on charakter motywacyjny, nie zaś przyczynowy. Okolicznością bowiem zmuszającą do szukania wydawców zagranicznych, którzy podjęliby się drukowania ksiąg litur-

¹⁸ G.S. Bandtkie: *De septem missalibus Cracoviensis dioeceseos ab anno 1487 ad annum 1532 editis*, „Miscellanea cracov.”, fasc. 1, s. 2 nn.

¹⁹ G.S. Bandtkie: *De missali Norimbergenst... matorl Cracoviensi missali a. 1494 s. 1493 smiltitmi*, „Miscellanea cracov.”, fasc. 2, s. 26—27.

²⁰ E. XXII, 428.

²¹ *Dtarnale Cracoviense*. E. XV, 240—241; XX, 2.

²² *Breviarum Wratislaviense*. E. XIII, 338.

²³ *Breviarium Gnesnense*. E. XIII, 337; XXIV, 295.

²⁴ *Viaticum Wladislaviense*. E. XXXII, 422.

gicznych dla odbiorcy i użytkownika polskiego, była pewnego rodzaju nieporadność działających wtedy drukarni krajowych. Drugie pokolenie Scharffenbergów — Siebeneicherowie, podobnie jak Łazarz Andrysowicz zainteresowania swoje książką liturgiczną ograniczyli jedynie do drobnych jej form²⁵.

Zapotrzebowanie na rytuał, którego wydania pochodzą z lat 70-tych XVI stulecia, w zdecydowanej mierze zaspokoiły prasy kolońskiego drukarza Materna Cholinusa. Przejęcie oficyny Łazarzowej przez Januszowskiego i przystąpienie do szerzej zakrojonej akcji produkcyjnej, po uzyskaniu przywileju drukarskiego w 1583 roku, przerwało też kontakty z warsztatem Cholinusa²⁶. Drukarz ten działalność usługową względem polskich zleceniodawców rozpoczął w roku 1572 wydaniem wyjaśnień liturgiczno-obrzędowych, opracowanych przez bpa Stanisława Karnkowskiego²⁷. Weszły one później jako integralna część do wydań rytuałów polskich, co możemy już spotkać w wydanej dwa lata później pierwszej części rytuału dla diecezji warmińskiej. Druga część tego rytuału z pasjonalem została wydana w 1578 roku²⁸. Na wydaniu pierwszej części rytuału warmińskiego oparty został, z wprowadzeniem regionalnych różnic, rytuał sakramentów przeznaczony dla diecezji krakowskiej, drukowany również przez Cholinusa w 1574 roku²⁹. Na użytek całej prowincji gnieźnieńskiej zaś drukował w r. 1579 trzyczęściowy rytuał, bez pasjonatu, ponieważ wydano go oddzielnie w tym samym jeszcze roku³⁰. Ostatnim wreszcie polskim drukiem Cholinusa był brewiarz wydany w roku 1581 dla diecezji warmińskiej³¹. Z tego krótkiego przeglądu widzimy, że w warsztacie Cholinusa spotkały się zamówienia tak ogólnopolskie, jak i diecezjalne. Co jednak należy podkreślić, to stan równowagi zamówień, jako związany z ideą ujednoczenia ksiąg liturgicznych wprowadzanej powoli i w Polsce. Sześć tytułów polskich ksiąg liturgicznych, wydanych przez Cholinusa, w całokształcie jego produkcji szacowanej na 300 pozycji³² wynosi 2%.

Wznowienie kontaktów wydawniczych z Kolonią, przerwanych na blisko 50 lat, nastąpiło w roku 1629, na co wskazuje pierwszy druk nowego kontrahenta, jakim przez najbliższych dwadzieścia lat był Korneliusz Egmond. Choć jego usługi wydawnicze nie posiadają takiego zagęszczenia w czasie, jak to obserwowaliśmy w działalności Cholinusa, to jednak odznaczają się zawartością formy zawężonej do patronarzy polskich. Trzy ich nakłady brewiarzowe i jeden mszalny stanowiły też cały warsztatowy dorobek Egmonda przeznaczony dla polskiego odbiorcy. Krańcowe daty 1629—1649 początku i zakończenia produkcji przypadają na okres działalności Andrzeja Piotrkowczyka młodszego, drukarza obdarowanego przywilejami kościelnymi. Dlatego zaskakuje nas fakt drukowania patronarzy w warsztacie zagranicznym.

Przywilej nie zastrzegał druku wszystkich rodzajów ksiąg liturgicznych

²⁵ Por. zestawienie statystyczno-gatunkowe produkcji tych warsztatów na s. [34], [38] i [39] nin. pracy.

²⁶ Por. daty końca produkcji Cholinusa i początku działalności Januszowskiego w V rozdz. nin. pracy, nr 73 i 134.

²⁷ S. Karnkowski: *Admonitiones... circa Sacramentorum administrationem...* E. XIX, 117,

²⁸ *Agenda... dioecesis Varmiensis 1574—1578*. E. XII, 71.

²⁹ *Agenda sacramentalia... Cracoviensis... 1574*. E. XII, 71; XX, 230.

³⁰ *Agendorum ecclesiasticorum liber in usum provinciae Gnesnensis conscriptus*. E. XII, 73—74; XIX, 117; T. *Plaza: Passio Domini nostri Jesu Christi... usui provinciae Gnesnensis*. E. XXIV, 355.

³¹ *Breviarium Varmiense*. E. XIII, 338.

³² J. Benzing, *opus cit.*, s. 228.

Piotrkowczykowi, a mówił jedynie o antyfonarzu, graduale i rytuale³³, jako formach dużych i wymagających szczególnej staranności w ich wydawniczym przygotowaniu. Wydaje się, że dobrze pojęty interes edytorski nie pozwalał na drukowanie form mniejszych kosztem bardziej eksponowanych. W roku 1629, w tym samym w którym Egmont tłoczył pierwszy swój patronał brewiarzowy³⁴, Piotrkowczyk wydał graduał rzymski³⁵. W przygotowaniu zaś miał pierwsze typiczne wydanie rytuału piotrkowskiego³⁶. Nie mógł więc ze zrozumiałych względów podjąć się druku patronarza. Podobna sytuacja zachodziła w roku 1641. Gdy Egmond wydał drugi nakład patronału brewiarzowego³⁷, Piotrkowczyk drukował mszał żałobny³⁸. Trzy lata później wydrukowany został patronarz szwedzki³⁹, który w oparciu o starania poczynione u Stolicy Apostolskiej i postanowienie Kongregacji Obrzędów z dnia 28 maja 1616 roku, jako odpowiedzi królowi Zygmuntovi III Wazie, poszczególne diecezje polskie przyjmowały w całości lub częściowo⁴⁰. Wreszcie w cztery lata po śmierci Piotrkowczyka młodszego Egmond wydał pierwszy u siebie patronał mszalny, nie znany Estreicherom, którego egzemplarz przechowywany jest obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej⁴¹.

Drukarnie	Brew.	Patronały		Rytuał	Pasj.	Inne	Razem
		Brew.	Mszał.				
M. Cholinus	1	—	—	3	1	1	6
K. Egmond	—	3	1	—	—	—	4
	1	3	1	3	1	1	10

Opierając się na przeanalizowanych uprzednio faktach zauważyliśmy, że poszczególne ośrodki wydawnicze XV wieku ukierunkowały swoją produkcję zawiązując ją do określonego gatunku ksiąg liturgicznych. W Strasburgu drukowane były podręczniki i mszały, w Norymberdze wydawano brewiarze⁴². Ośrodek moguński zaś w warsztatach Piotra i Jana Schöffarów, i później w połowie XVI wieku w oficynie Franciszka Behema, zaprezentował wydania mszałów jako jedynego gatunku ksiąg liturgicznych uwzględnianego w swoim repertuarze. W warsztacie Piotra Schöffera, byłego współpracownika Jana Gutenberga, trzykrotnie były drukowane mszały dla diecezji wrocławskiej. Pierwsze jego wydanie, ukończone 24 lipca 1483 roku⁴³, jest najstarszą ze znanych dziś drukowanych ksiąg liturgicznych tej diecezji. Z tą samą datą był drukowany drugi mszał wrocławski. W badaniach, jakie przeprowadził prof. Kocowski nad mszałem, data jego tłoczenia została ustalona fakultatyw-

³³ *Le libris ecclesiasticis imprimendis*, w: *Synodus provincialis Guesnensis provinciae...*, Cracoviae 1629, k. N₅v.

³⁴ *Officia propria patronorum provinciae Poloniae*, E. XXIX, 18.

³⁵ *Graduale Romanum...* E. XVII, 320.

³⁶ *Rituale Sacramentorum ac... caeremoniarum 1631*, E. XXVI, 310.

³⁷ *Officia propria patronorum Regni Poloniae*, E. XXIX, 18.

³⁸ *Missae pro defunctis...* E. XXII, 424.

³⁹ *Officia.. patronorum Regni Suaecliae... Poloniae Regno concessa 1644*, E. XXIII, 273.

⁴⁰ A. Nowowiejski: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 3, Płock 1903, s. 97–98.

⁴¹ *Missae propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accommodatae 1649*, E.; *Bibl. Jag.*, 589028.

⁴² *Por.* s. 193–194.

⁴³ *Missale Wratislaviense*, E. XXII, 426.

nie między 1488 a 1491 rokiem⁴⁴. Trzecie wydanie mszału wrocławskiego z 28 września 1499 roku, znane Estreicherowi⁴⁵, poddane badaniom, ukazało oprócz podstawowego wariant notowany jedynie przez prof. Kocowskiego, jako jego odkrywcę⁴⁶. W warsztacie odziedziczonym po ojcu Jan Schöffler w roku 1506 drukował nowy nakład mszału wrocławskiego⁴⁷. W opisie, jaki podaje Estreicher opierając się na antykwarycznym katalogu angielskim, widnieje imię P(iotra) Schöffera. Jest to najwyraźniej błąd. Warsztatem drukarskim Piotr Schöffler kierował do śmierci, która nastąpiła między 20 grudnia 1502 a 8 kwietnia 1503 roku⁴⁸. Mszał ten zatem mógł być jedynie dziełem Jana Schöffera. Był on jedynym produktem tej oficyny związanym z polskim odbiorcą liturgików. Efemeryczność wydawnicza tego mszału, pozostająca w bardzo bliskim sąsiedztwie z datą druku wrocławskiego mszału przez Kaspra Hochfedera w Krakowie⁴⁹, nasuwa wątpliwość co do rzeczywistości jego druku przez Schöffera. Nie jest prawdopodobne, aby w ciągu jednego roku tak gwałtownie wzrosło w diecezji zapotrzebowanie na mszały, aby istniała konieczność drukowania nowego nakładu w oficynie zagranicznej, gdy nawiązane zostały kontakty z warsztatem Hochfedera w Krakowie.

Oprócz diecezji wrocławskiej z usług warsztatu Piotra Schöffera korzystały diecezje krakowska i gnieźnieńska. Pierwsza drukując swoje mszały z polecenia biskupa Jana Rzeszowskiego, tłoczono w 1484 i 1487 roku⁵⁰. Gnieźnieńska zaś wspólnie z krakowską otrzymały mszał w 1492 roku⁵¹. Owa wspólnota opierała się na zasadach rubrycystycznych i kalendarzowych, według których ułożono mszał, nie zaś na unii personalnej rządcy diecezji, która nastąpiła w osobie Fryderyka Jagiellończyka w roku 1493. Dotychczasowy, od 1488 roku biskup krakowski Fryderyk Jagiellończyk został wtedy arcybiskupem gnieźnieńskim, zatrzymując w zarządzie diecezję krakowską⁵².

Gdy w połowie XVI wieku zanikło drukarskie zainteresowanie książką liturgiczną w kraju, zaczęto szukać znowu kontaktów z oficynami zagranicznymi. Wykorzystano wtedy księgarza poznańskiego Jana Patruusa młodszego, który pozostawał w łączności z mogunckim drukarzem Franciszkiem Behemem⁵³. W jego więc warsztacie, nakładem Jana Patruusa wydrukowany został, nowo opracowany z polecenia ówczesnego prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego, mszał gnieźnieński. Drukowany w roku 1555, poza drobnymi odrębnościami edytorskimi, o których można dowiedzieć się z przedmowy do mszału⁵⁴, różnił się od innych wydań gnieźnieńskich tym, że uznany został jako obowiązujący w całej prowincji, co podkreślono w tytule⁵⁵.

Z sześciu mszałów drukowanych w XV wieku przez Piotra Schöffera 3 należą do diecezji wrocławskiej, 2 do krakowskiej 1 zaś do gnieźnieńskiej wspólnie z krakowską. W warsztatach Jana Schöffera i Franciszka Behema, dzia-

⁴⁴ B. Kocowski, opus cit., nr 1943.

⁴⁵ E. XXII, 434.

⁴⁶ B. Kocowski, opus cit., nr 1951.

⁴⁷ E. XXII, 435.

⁴⁸ J. Benzing, opus cit., s. 296.

⁴⁹ *Missale Wratislaviense 1505; Polonia typographica saeculi sedectimi*, z. 1, nr 29.

⁵⁰ *Missale Cracoviense*. E. XXII, 426—427.

⁵¹ *Missale Gnesnense et Cracoviense*. E. XXII, 427.

⁵² J. Umiński: *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, s. 63.

⁵³ M. Wojciechowska: *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.*, Poznań 1927, s. 19. 23.

⁵⁴ Odwrocie karty tytułowej.

⁵⁵ *Missale ecclesiae et provinciae Gnesnensis*.

lających w XVI stuleciu, wydrukowane zostały mszały wrocławski i gnieźnieński.

Jak wydawniczy profil warsztatów ośrodka mogunckiego okazał się bardzo zwarty i monolityczny, tak dorobek liturgiczny lipskiej oficyny Melchiora Lottera (1495—1538) charakteryzuje bogactwo typologiczne. Tam obserwowaliśmy szerszy kontakt z odbiorcą, tutaj zawężenie do jednej tylko diecezji poznańskiej.

Początkowe kontakty Poznania z Lipskiem ograniczyły się do druku mszału dla tej diecezji w 1505 roku⁵⁶, nakładem księgarza poznańskiego Piotra z Lubeki⁵⁷. W okresie działalności drukarskiej Jana Hallera diecezja poznańska korzystała z jego usług. W roku 1512 nakładem Hallera drukowano w Lyonie brewiarz poznański, którego egzemplarze rozprowadzał także kupiec poznański Kasper Tylicz-Krystek. Powstały o to spór pomiędzy nakładcą i sprzedawcą zakończył się w roku 1515 rozstrzygnięciem sądu biskupiego w Poznaniu nakazującego Tyliczowi zwrot wszystkich egzemplarzy brewiarza Janowi Hallerowi, któremu przywileje królewskie gwarantowały wyłączne prawo druku i sprzedaży ksiąg liturgicznych⁵⁸. W latach 1517/18 Haller drukował dla diecezji poznańskiej rubrycele⁵⁹, a w roku 1524 mszał⁶⁰.

Ponowne nawiązanie kontaktów z Lipskiem nastąpiło dopiero po śmierci Hallera. Tym razem dokonał tego inny księgarz poznański, Mikołaj Haberland, nakładca brewiarza dla tej diecezji w 1530 roku⁶¹. W roku 1533 wydrukowany został pierwszy własny rytuał diecezji poznańskiej⁶² z dołączonym do niego pasjonalem⁶³. Nakładcą rytuału był Jan Patruus starszy. Gdy zmarł w roku 1538, koszta druku diurnału poznańskiego⁶⁴ pokrywał inny księgarz poznański Jerzy Fenig⁶⁵.

Tak więc z warsztatu Melchiora Lottera, przy współudziale poznańskich księgarzy-nakładców, diecezja otrzymała mszał (1505), brewiarz pełny i diurnał oraz rytuał. Razem 4 wydawnictwa liturgiczne.

Wyróżniająca się pod wielu względami w historii drukarstwa europejskiego, zwłaszcza w dziedzinie techniki zdobienia książki, Bazylea⁶⁶ zaznaczyła też swój udział w produkcji polskich wydawnictw liturgicznych. Z warsztatem działającym tutaj w latach 1492—1518 Jakuba Wolffa⁶⁷ nawiązała kontakty diecezja poznańska, zlecając mu drukowanie swojego pierwszego brewiarza, który ukazał się 31 sierpnia 1500 roku⁶⁸.

Z drukarnią zaś przejętą po ojcu przez Tomasza Wolffa⁶⁹, i prowadzoną w latach 1519—1533, związane były dwa wydawnictwa liturgiczne diecezji wrocławskiej: drukowany w 1519 roku nakładem Błażeja Salomonis mszał

⁵⁶ *Missale Posnaniense*. E. XXII, 433.

⁵⁷ M. Wojciechowska, opus cit., s. 4.

⁵⁸ J. Ptaśnik, opus cit., s. 150.

⁵⁹ E. XXVI, 450.

⁶⁰ E. XXV, D. XXVI.

⁶¹ *Breviarium Posnaniense*. E. XIII, 338.

⁶² *Agenda Posnaniensis*. E. XII, 70; por. J. Nowacki, opus cit., s. 774.

⁶³ U Estreichera potraktowane osobno. E. XVI, 119 i XXIV, 107.

⁶⁴ *Diurnale horarum ecclesiae cathedralis Posnaniensis*. E. XV, 241.

⁶⁵ M. Wojciechowska, opus cit., s. 10.

⁶⁶ Bazylea była słynnym ośrodkiem drzeworytnictwa książkowego. Tutaj działał znany rytownik Jan Holbein młodszy i Jan Lützelburger. S. Dahl: *Dzieje książki*, Wrocław 1965, s. 165—166.

⁶⁷ J. Benzing, opus cit., s. 30.

⁶⁸ *Breviarium Posnaniense*. E.; G. W. nr 5431 — cyt. za J. Nowacki, jw., s. 770.

⁶⁹ J. Benzing, opus cit., s. 32.

wrocławski⁷⁰, a w dwa lata później diurnał⁷¹. Wyczerpane wtedy kontakty wydawnicze z Bazyleą zostały wskrzeszone w 1594 roku przez protestanckie koła wyznaniowe dla drukowania polemicznego wydawnictwa liturgicznego, opracowanego przez Andrzeja Chrzastowskiego⁷². Wydawnictwem tym, jak i jego drukarzem nie będziemy się zajmować, gdyż zarówno autor, jak też opracowanie nie mieszczą się w zasięgu tematu.

W końcu do omówienia zostały dwa, z jednotytułowymi dorobkami liturgicznymi, warsztaty związane z miejscowościami Spira i Augsburgiem. Odległe od siebie czasowo ponad 120 lat pozostają sobie bliskie ze względu na typ wydawniczy właściwy dla każdej z tych odmiennych epok. W warsztacie Piotra Dracha działającego w Spirze drukowano około roku 1485, jak to ustaliły badania prof. Kocowskiego, nie notowany przez Estreicherów, brewiarz wrocławski⁷³. Jego wydanie, pod względem czasowym jest równorzędne ze strasburskim⁷⁴ i uważane być może za najstarszy brewiarz tej diecezji.

Christian Deckardt działający w Augsburgu w epoce potrydenckiej wydrukował w czteroczęściowym układzie zbiór oficjów patronalnych Szwecji, dostosowanych do użytku w Polsce⁷⁵. W braku innych możliwości, opierając się na dacie uzyskania odpowiedniej aprobaty władz kościelnych dla tego patronarza⁷⁶, można ustalić, że druk ten nie ukazał się wcześniej jak po 28 maja 1616 roku.

Całokształt produkcji polskiej książki liturgicznej pochodzącej z warsztatów niemieckich, z uwzględnieniem podziałów typologicznych, ilustruje tabela:

Ośrodki	Mszał	Brew.	Patronały		Ryt.	Diurn.	Podr.	Inne	Raz.
			Mszał.	Brew.					
Strasburg	4	1	—	—	1	—	12	—	18
Norymberga	3	5	—	—	—	2	—	—	10
Kolonia	—	1	1	3	3	—	—	2	10
Moguncja	8	—	—	—	—	—	—	—	8
Lipsk	1	1	—	—	1	1	—	—	4
Bazylea	1	1	—	—	—	1	—	—	3
Spira	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Augsburg	—	—	—	1	—	—	—	—	1
	17	10	1	4	5	4	12	2	55

Antwerpia stała się ośrodkiem drukarskim w 1480 roku. Sławę na rynku wydawniczym Europy zdobyła dzięki doskonałym pod każdym względem produktom drukarni Krzysztofa Plantina⁷⁷, ugruntowanej przyznaniem jej właścicielowi przez centralne władze Kościoła Katolickiego przywileju, z dnia

⁷⁰ *Missale Wratislaviense*, E. XXII, 435.

⁷¹ *Diurnale iuxta consuetudinem ecclesiae Wratislaviensis*, E. XV, 241.

⁷² *Praxis de caeremoniis et Canone Missae disputatio 1594*, E. XIV, 226.

⁷³ *Breviarium Wratislaviense*; B. Kocowski, opus cit., nr 671.

⁷⁴ Por. s. 193.

⁷⁵ *Officia propria sanctorum patronorum Regni Sueciae...*, E. XXIX, 19.

⁷⁶ Por. s. 196.

⁷⁷ S. Dahl, opus cit., s. 134, 210—211.

22 listopada 1568 roku, na drukowanie ksiąg liturgicznych⁷⁸ świeżo zreformowanych przez papieża Piusa V. Ich produkcja obok zastosowania miedziorytu, jako techniki zdobienia książki, stała się drugą specjalnością mistrza z Antwerpii⁷⁹. Po jego śmierci, która nastąpiła w 1589 roku, jedną z filii warsztatowych przejął zięć Plantiny Jan Moretus utrzymujący nadal wysoki poziom jej wydawnictw⁸⁰. Z tym właśnie warsztatem zostały nawiązane kontakty wydawnicze przez polskich odbiorców książki liturgicznej. Nastąpiło to około roku 1603, w bliskiej zbieżności czasowej z wycofaniem się Januszowskiego z życia wydawniczego i przekazaniem oficyny Łazarzowej w dzierżawę. Przypuszczenia odnoszące się do pierwszych kontaktów z Moretusem i łączenie ich ze wskazaną datą opieram na danych zaczerpniętych z karty tytułowej pierwszego polskiego druku liturgicznego jego oficyny. Był nim drukowany w 1604 roku brewiarzowy patronarz polski⁸¹. Nie wiadomo jednak, dlaczego z warsztatu Jana Moretusa działającego jeszcze do 1610 roku⁸² nie wyszedł ani jeden polski druk liturgiczny, tak bogato zaprezentowany później przez wdowę Jana Moretusa. W jej bowiem warsztacie na przestrzeni lat 1611—1615 zostały wydane trzy patronarze brewiarzowe⁸³ i trzy mszalne⁸⁴. Takie nasilenie wznowień patronarzy stało prawdopodobnie w związku z odnowionymi postanowieniami synodu piotrkowskiego w roku 1607 dotyczącymi patronarza jako formy uzupełniania mszału i brewiarza, po przyjęciu zreformowanych ksiąg liturgicznych Kościoła Powszechnego⁸⁵.

Działalność wydawnicza wdowy Jana Moretusa w odniesieniu do polskiej książki liturgicznej ustała w 1615 roku, lecz nie zakończyła kontaktów z jej odbiorcami. W trzy lata później wydrukowany został pierwszy, po zatwierdzeniu przez Stolicę Apostolską, patronarz szwedzki jako liturgiczne dziedzictwo duchowieństwa polskiego przekazane przez Wazów. Był on już warsztatową własnością Baltazara Moretusa, jednego z dwóch synów Jana Moretusa starszego. Wznowienia tego patronarza brewiarzowego ukazały się jeszcze w 1631 i 1639 roku⁸⁶. Ściśle polskie patronarze: mszalny⁸⁷ i brewiarzowy, z dodatkiem dziękczynnego oficjum za zwycięstwo nad Turkami pod Chocimem⁸⁸, ukazały się w 1631 i 1637 roku. Wydany przez wdowę Baltazara Moretusa nie datowany szwedzki patronarz mszalny⁸⁹ musiał ukazać się nie później jak w 1643 roku, gdyż znamy druki z tego właśnie roku, pochodzące z oficyny zarządzanej przez następnego dziedzica, jakim był bratanek Baltazara Moretusa, również Baltazar Moretus młodszy⁹⁰. Pierwszym z interesujących nas jego wydawnictw liturgicznych był wydany w 1643 r. brewiarzowy patronarz polski, wznowiony jeszcze w 1649 roku⁹¹, jako ostatni druk li-

⁷⁸ C. Clair: *Christopher Plantin*, London 1960, s. 88—89.

⁷⁹ H. Szwejkowska: *Książka drukowana XV—XVIII w.*, Wrocław 1961, s. 73.

⁸⁰ S. Dahl, opus cit., s. 212; H. Szwejkowska, *ibid.*, s. 74.

⁸¹ *Officia propria patronorum provinciae Polonae*. E. XXIX, 17.

⁸² J. Kirchner: *Lexikon des Buchwesens*, t. 2, Stuttgart 1953, s. 497.

⁸³ *Officia propria patronorum provinciae Polonae... 1611, 1613, 1615*. E. XXIX, 18.

⁸⁴ *Missae propriae patronorum et festorum... 1611, 1613, 1614*. E. XXII, 425.

⁸⁵ A. Nowowiejski, opus cit., s. 73, 95.

⁸⁶ *Officia propria ss. patronorum Regni Sueciae... etiam Poloniae Regno... concessa 1618, 1631, 1639*. E. XXIII, 272—273.

⁸⁷ Zob. przyp. 84.

⁸⁸ Zob. przyp. 83.

⁸⁹ *Missae propriae sanctorum Sueciae patronorum [1641/43]*. E. XXII, 426.

⁹⁰ J. Kirchner, opus cit., s. 497.

⁹¹ *Officia propria patronorum Regni Poloniae... E. XXIX, 18.*

turgiczny mieszczący się w chronologicznych ramach naszego opracowania. W międzyczasie zaś drukował patronarz mszalny ⁹².

W oparciu o przeanalizowane materiały możemy stwierdzić, że w trzech warsztatach Moretusów drukowano jedynie patronarze: polskie, których ukażało się 5 nakładów mszalnych i 7 brewiarzowych; szwedzkie — trzy brewiarzowe i jeden mszalny; razem 16.

Drukarze	Patr. polski		Patr. szwedz.		Razem
	Mszal.	Brew.	Mszal.	Brew.	
Moretus Jan (*1543—1610)	—	1	—	—	1
Vidua	3	3	—	—	6
Moretus Baltazar I (*1574—1641)	1	1	—	3	5
Vidua	—	—	1	—	1
Moretus Baltazar II (*1615—1674)	1	2	—	—	3
	5	7	1	3	16

Jak z ośrodkami niemieckimi pod koniec XV wieku, tak i pierwsze kontakty wydawnicze z Francją na początku XVI stulecia nawiązane zostały przez Jana Hallera. Tamte pochodziły z okresu poprzedzającego jego osobistą działalność drukarską, te zaś zostały zadziergnięte w czasie, gdy już od ośmiu lat zarządzał własnym warsztatem. Zastanawia jednak fakt, dlaczego Haller w czasie, gdy w Norymberdze do r. 1520 działał jeszcze ulubiony jego zlecenioborca Jerzy Stuchs ⁹³ i mając kontakty wydawnicze z Wenecją od 1506 roku ⁹⁴, nawiązał nowe z drukarzem lionńskim Bernardem Lescuirem? Kontakt ten, jakkolwiek ograniczony do nakładu brewiarza poznańskiego drukowanego w 1513 roku ⁹⁵, świadczył o doskonałej orientacji Hallera w drukarstwie europejskim, choć z drugiej podkreślał własną niezależność warsztatową zawartą w zleceniu wykonania nakładu różnym drukarzom.

Świadectwem tego może być drukowanie już w roku następnym brewiarza dla diecezji krakowskiej w nie znanej dziś oficynie francuskiej ⁹⁶. Uzyskany w dniu 25 kwietnia 1516 roku przez Jana Hallera przywilej królewski na sprzedaż tego brewiarza w przeciągu sześciu lat ukazał nam współnika-nakładcę, jakim był obywatel krakowski Jodok Ludwik Decjusz ⁹⁷. Z tekstu tego przywileju wynika, że został on wydany w odniesieniu do brewiarza, który jest już w posiadaniu nakładców. Tymczasem J. Seruga w zestawie bibliograficznym produktów hallerowskich ⁹⁸ przyjął rok 1516 jako datę druku tego brewiarza, wbrew ustaleniom własnym w części opisowej ⁹⁹, gdzie opowiedział

⁹² *Missae propriae patronorum et festorum Regni Poloniae...* 1645. E. XXII, 425.

⁹³ J. Benzling, opus cit., s. 330.

⁹⁴ J. Seruga: *Jan Haller, wydawca i drukarz krakowski*, Kraków 1933, s. 59.

⁹⁵ *Viaticum Posnantense*, E.

⁹⁶ J. Seruga, opus cit., s. 60.

⁹⁷ J. Ptaśnik, opus cit., nr 194.

⁹⁸ J. Seruga, opus cit., nr 166.

⁹⁹ Tamże, s. 60.

się za rokiem 1514. Wydaje się, że można przyjąć, iż brewiarz poznański był drukowany między rokiem 1514 a 25 kwietnia 1516 roku.

Spółka nakładowa Hallera z Decjuszem nie trwała jednak długo. Została bowiem rozwiązana jeszcze przed wygaśnięciem przyznanego współnikom przywileju. Już bowiem 23 sierpnia 1518 roku Decjusz uzyskał od Zygmunta Starego czteroletni przywilej wyłącznej sprzedaży brewiarza gnieźnieńskiego, który został wydrukowany w Lyonie przez tamtejszego drukarza Jakuba Sacco¹⁰⁰. Jego wydania Decjusz podjął się w roku 1518, uzyskawszy na to uprzednio zgodę ówczesnego prymasa Jana Łaskiego. Brewiarz ten, przez Estreichera notowany jako wydawnictwo bez daty¹⁰¹, według ustaleń Ptaśnika opuścił prasy drukarskie w 1519 r.¹⁰², co zgodne jest z decyzją podjętą w dniu 26 grudnia tegoż roku przez kapitułę gnieźnieńską w sprawie ceny brewiarzy opracowanych i sprzedawanych w formie luźnych składek¹⁰³.

Oprócz zamawianych dla polskiego użytkownika kościelnego omówionych wydawnictw liturgicznych, w ośrodku lionskim drukowano także podręcznik Mikołaja z Błonia *Tractatus sacerdotalis* w pięciu nakładach, jakie ukazały się w latach 1545—1565. Ostatecznie więc całość produkcyjna lyońskiego ośrodka wydawniczego zamyka się liczbą ośmiu tytułów wyprodukowanych w siedmiu drukarniach, z których pięć należy do określonych właścicieli, dwie zaś dotąd nie zostały zidentyfikowane.

Obok wskazanych już państw, na których terenie znajdowały się oficyny drukarskie produkujące polską książkę liturgiczną, na szczególniejszą uwagę zasługuje Wenecja. Była ona tym jedynym z większych ośrodków drukarskich, z którym Polska utrzymała kontakty wydawnicze w sposób ciągły od wczesnych druków inkunabułowych do końca XVIII wieku. Żaden z poznanych dotąd zagranicznych ośrodków drukarskich nie mógł się poszczycić tak długotrwałą współpracą z polskim zleceniodawcą i odbiorcą.

Najstarszym drukiem weneckim przeznaczonym dla polskiego użytkownika był brewiarz diecezji krakowskiej drukowany w roku 1483 przez Mikołaja z Frankfurta¹⁰⁴. W niedługim też czasie z warsztatem Jana Hermana Herzoga, drukującego w Wenecji od 1482 do 1500 roku¹⁰⁵, nawiązała kontakt diecezja wrocławska zlecając mu tłoczenie swojego brewiarza z datą 1488 r. O tym wydaniu wspomina jedynie J. Ptaśnik wskazując Bibliotekę Księcia Parmy w Schwarzen, gdzie przechowywany jest jeden jego egzemplarz¹⁰⁶. W roku zaś 1498 prasy warsztatu Jana Herzoga tłoczyły brewiarz dla diecezji płockiej. Nie znane Estreicherowi wydanie tej księgi liturgicznej, odnotowane pod nr. 5430 w *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, wzbogaciło stan wiedzy o książce polskiej o nową pozycję.

Uchodzący do niedawna za produkt nie ustalonej drukarni weneckiej brewiarz wrocławski z roku 1499, i tak odnotowany przez Estreichera¹⁰⁷, został uznany za dzieło warsztatu norymberskiego drukarza Jerzego Stuchsa¹⁰⁸.

O ile warsztatowe usługi drukarskie Mikołaja z Frankfurtu i Jana Herzoga

¹⁰⁰ JW., s. 103.

¹⁰¹ *Breviarium seu Viaticum Gnesnense*. E. XIII, 338.

¹⁰² J. Ptaśnik, opus cit., s. 150.

¹⁰³ JW., przyp. do nr. 210.

¹⁰⁴ *Breviarium Cracoviense*. E. XIII, 336.

¹⁰⁵ J. Kirchner, opus cit., s. 825.

¹⁰⁶ J. Ptaśnik, opus cit., s. 175, przyp. 2.

¹⁰⁷ *Viaticum Wratislaviense 17.8.1499*. E. XXXII, 423.

¹⁰⁸ B. Kocowski, opus cit., nr 674.

ograniczały się do krótkotrwałego kontaktu z polskim odbiorcą, sprowadzonego do druku jednego czy dwóch nakładów, to o wiele dłuższe i trwalsze okazały się kontakty z oficyną Piotra Lichtensteina. Żywe do roku 1521, jako momentu zakończenia produkcji, przetrwały do r. 1548, gdy dawny warsztat Lichtensteina przejęli spadkobiercy drukujący pod jego firmą z dodatkiem: ad signum Agnus Dei¹⁰⁹.

Pierwszy kontakt z warszatem Lichtensteina nawiązał Sebastian Hyber księgarz krakowski, zlecając drukowanie, własnym nakładem, brewiarza dla diecezji wrocławskiej¹¹⁰, który ukazał się w 1501 r.¹¹¹. Płocki brewiarz opisany przez Estreichera¹¹², drukowany w 1506 roku w nie ustalonej drukarni weneckiej, w badaniach Ptaśnika został uznany za produkt warsztatu Lichtensteina¹¹³, co było cennym uzupełnieniem opisu estreicherowskiego. Nazwisko jednak nakładcy brewiarza nadal pozostaje osłonięte tajemnicą.

W 1506 roku na teren wenecki wkroczył Jan Haller. Jako nakładca zlecił drukowanie dwóch zróżnicowanych formatami nakładów brewiarza krakowskiego. Zdaniem Serugi drukował je w 1507 roku Aldus Manutius, z którym Haller pozostawał już wcześniej w kontaktach księgarskich¹¹⁴. W dotychczasowej literaturze określane jako mniejszy (quarto) i większy (folio) brewiarze uchodzące za Manutiusowe, zostały ostatnio zakwestionowane. Dokonał tego w roku 1962 autor wstępu do czwartego zeszytu *Polonia typographica saeculi sedecimi* poświęconego Janowi Hallerowi. Spotykamy się tutaj z opinią, że breviarum minus to wydanie pochodzące z nie znanej oficyny lionńskiej, maius zaś to krakowskie wydanie drukowane osobiście przez Hallera, ukończone 29 stycznia 1508 roku¹¹⁵. Przedstawiona tutaj argumentacja nie została poparta żadnymi dowodami, zwłaszcza w części, która mówi o przesunięciu wydania brewiarza mniejszego z Wenecji do Lyonu. Drugim poważnym jej błędem jest to, że narusza znane i dostępne nam źródła. Przywilej wystawiony Hallerowi 10 lutego 1507 roku na sprzedaż brewiarzy, które miał niedługo sprowadzić, wyraźnie mówił o Wenecji jako miejscu ich produkcji, nie wspomina natomiast Lyonu¹¹⁶. Przytoczony fragment tekstu ma dla nas tym większą siłę dowodową, że był spisany w oparciu o wyjaśnienia samego Hallera (ut dicebat). Wyznaczenie ceny na zróżnicowane formatami brewiarze i określenie ich wysokości w dniu 17 marca 1508 roku mówi o tych wydawnictwach, jako sprowadzonych¹¹⁷, do których mogło być dołączone również wydanie hallerowskie ukończone 29 stycznia 1508 r. Ostatecznie pozostać należy przy dotychczasowych ustaleniach J. Serugi, jako bliższych przekazom źródłowym i przyjąć obydwie nakłady brewiarza krakowskiego z roku 1507 za drukowane u Aldusa Manucjusza z Wenecji, niezależnie od drukowanego w r. 1508 brewiarza w Krakowie.

Do kontaktów wydawniczych z Piotrem Lichtensteinem powrócił Haller

¹⁰⁹ F. Ascarelli: *La tipografia cinquecentesca Italiana*, Firenze 1953, s. 170.

¹¹⁰ *Viaticum Wratislaviense 1501*. E. XXXII, 423.

¹¹¹ W. Grzybek: *Hyber Sebastian*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 10, Wrocław 1962, s. 127.

¹¹² *Breviarium Plocense*. E. XIII, 338.

¹¹³ J. Ptaśnik, opus cit., s.

¹¹⁴ J. Seruga, opus cit., s. 59.

¹¹⁵ *Jan Haller*, w: *Polonia typogr. saec. sedecimi*, z. 4, Wrocław 1962, s. 12.

¹¹⁶ *Johanni Aller, civi et impressori librorum Cracoviensi, ad vendendum Viaticos novos... per eumque ac sua opera, ut dicebat, ex Venetis in brevi adducendos, domini [Capitulum Cracoviense] libertatem [ad] sexennium... dandam promiserant...* (J. Ptaśnik, opus cit., nr 111).

¹¹⁷ *Viaticos...*, ex partibus adductos... (J. Ptaśnik, opus cit., nr 111, przyp. 1).

w latach 1519/20, kiedy to jako nakładca, wspólnie z Markiem Scharffenbergiem, zlecił drukowanie brewiarza dla diecezji płockiej¹¹⁸. Nie byli oni jednak jedynymi nakładcami zlecającymi Lichtensteinowi drukowanie polskiej książki liturgicznej. Znamy bowiem wypadek, że wiedeńscy księgarze Leonard i Łukasz Alantsee finansowali wydany w 1517 roku *Diurnale horarum canoniarum... ecclesiae cathedralis Cracoviensis*¹¹⁹. Śmierć Lichtensteina nie przerwała jednak kontaktów polskich nakładców z jego, prowadzonym przez spadkobierców, warsztatem. W roku 1532 nakładem M. Wechtera drukowany był, w oparciu o przywilej królewski z dnia 31 maja 1531 r., mszał krakowski¹²⁰. W kilka lat później M. Wechter, wspólnie z M. Scharffenbergiem,łożył na brewiarz krakowski, który drukowali również spadkobiercy Lichtensteina¹²¹. Ostatni z drukowanych w Wenecji szesnastowiecznych brewiarzy należał do diecezji gnieźnieńskiej. Bibliografom jednak znany jest dotąd tylko rok 1540 jako data jego druku¹²², nic natomiast nie wiemy o jego drukarzu, czy nakładcy. To samo również musimy powiedzieć o mszale krakowskim z 1556 roku, znanym jedynie Estreicherowi¹²³ i o pierwszym w ogóle nakładzie polskiego patronału brewiarzowego drukowanego w 1585 r.¹²⁴. Obrazu produkcji książki liturgicznej w Wenecji XVI wieku niech dopełni siedmiokrotnie wydawany w latach 1544—1584 *Tractatus sacerdotalis* Mikołaja z Błonia. Podręcznik ten wchodził do wydawniczego profilu siedmiu drukarni weneckich — dwóch o nie ustalonej przynależności własnościowej wydań z lat 1544 i 1584. W roku 1558 drukował go Franciszek Bindon, w 1562 — Franciszek Laurentius, w 1564 — Dominik Lilius, w 1566 — Jan Variscus i w 1568 Jerzy Cabalis¹²⁵.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że wśród osiemnastu publikacji weneckich XVI w. najliczniejsze są wydania brewiarzowe: 7 pełnych brewiarzy, 1 diurnał i patronał. Mszał był drukowany dwukrotnie i siedmiokrotnie podręcznik liturgiczny Mikołaja z Błonia.

Najaktywniejszym drukarzem okazał się Lichtenstein, w którego oficynie do roku 1520 wydrukowano 3 brewiarze i diurnał. Zarządcy i spadkobiercy zaś wydrukowali mszał i brewiarz dla diecezji krakowskiej. Tak więc wśród 6 wydawnictw oficyny lichtensteinowskiej znajdują się: jeden mszał, cztery brewiarze i jeden diurnał. Z diecezji polskich najobficiej z usług warsztatów weneckich korzystała diecezja krakowska, otrzymując w wieku XVI 6 druków. 3 brewiarze, 2 mszały i diurnał. Z innych diecezji: płocka otrzymała dwa brewiarze, gnieźnieńska i wrocławska po 1 wydaniu brewiarza. Cała zaś prowincja kościelna w Polsce otrzymała pierwszy nakład patronarza brewiarzowego¹²⁶.

W liturgicznej produkcji wydawniczej XVII stulecia, przeznaczonej dla polskiego odbiorcy, spotykamy jedynie patronarze brewiarzowy i mszalny.

¹¹⁸ J. Ptaśnik, opus cit., s. 175; E. XIII, 338.

¹¹⁹ E. XV, 241; Ptaśnik, opus cit., s. 175.

¹²⁰ *Missale Cracoviense 1532*. E. XXII, 430; S. Chodyński: *Mszały dla diecezji polskich*, w: *Encyklop. kośc.*, t. 15, Warszawa 1883, s. 262; J. Ptaśnik, opus cit., s. 93.

¹²¹ *Breviarium Cracoviense 1538*. E. XIII, 337.

¹²² *Breviarium Gnesnense 1540*. E. XIII, 338.

¹²³ *Missale Cracoviense 1556*. E. XXII, 431.

¹²⁴ *Officia propria sanctorum patronorum Regni Poloniae 1585*. E. XXIII, 272.

¹²⁵ Zob. nry 351, 352, 362, 369, 374, 376, 378 w rozdz. V tej pracy.

¹²⁶ *Officia propria sanctorum patronorum Regni Poloniae, Venezia*, b.n. i dr. 1585. E. XXIII, 272. Było to w ogóle pierwsze wydanie tego druku liturgicznego. Tak sam patronał tłoczył w roku 1596 Januszowski w Krakowie, a więc w 11 lat później, jako pierwszy nakład drukowany w Polsce. Por. s. [37], przyp. 118 nin. pracy.

Pierwszy w tym czasie wenecki nakład patronarza brewiarzowego ukazał się w 1603 roku, jako dzieło drukarskie oficyny sub signo Europa¹²⁷. W tym samym jeszcze roku wydrukowany został inny nakład tegoż patronarza w oficynie Giuntowskiej. Ta stara i słynna drukarnia, działająca od XV wieku we Florencji z oddziałami drukarskimi i księgarskimi w Rzymie, Wenecji oraz Lyonie¹²⁸, była jedyną oficyną wenecką XVII stulecia, z której polscy zleceniodawcy otrzymali pięć nakładów druków liturgicznych. Pierwszym z nich był wspomniany już patronał brewiarzowy, którego wznowienia ukazały się w 1613 i 1629 roku¹²⁹. Dwa zaś patronarze mszalne z drukarni Giuntowskiej ukazały się w 1620 i 1629 roku¹³⁰. W oficynie Ciera, w dziesięcioletniej odległości czasowej od siebie, drukowane były: w 1632 roku patronarz mszalny¹³¹, w 1642 zaś patronarz brewiarzowy¹³². Ostatni ze znanych dziś patronarzy brewiarzowych, drukowany w połowie XVII w.¹³³, pochodził z nie ustalonej oficyny. Odosobnionym w epoce potrydenckiej typem wydawniczym był diurnal patronarza polskiego. Wydał go wenecki drukarz Antoni Pinelli w 1612 roku¹³⁴. Korzystając z tego wzoru Krzysztof Schedel wykonał go u siebie w 1646 roku¹³⁵, jako pierwsze wydanie krajowe.

Liturgiczny dorobek XVII-wiecznych oficyn weneckich przeznaczony dla polskiego użytkownika zamyka się liczbą dziesięciu pozycji: z wydawnictw brewiarzowych znamy 6 patronarzy i jeden diurnal, z mszalnych jedynie 3 nakłady patronarza.

Całościowo rozpatrywany dorobek drukarski ośrodka weneckiego, w odniesieniu do polskiej książki liturgicznej, to 31 pozycji wydawniczych: 10 brewiarzy, 2 diurnale, 7 patronarzy brewiarzowych, 2 mszały pełne, 3 patronarze mszalne i 7 nakładów liturgicznego podręcznika Mikołaja z Błonia.

Pod względem chronologicznym ten sam dorobek przedstawia się następująco: wiek XV — 3 nakłady, w. XVI — 18, XVII — 10 (tabela na s. 206).

Oprócz większych i bardziej prężnych ośrodków wydawniczych za granicą były i takie, w których liturgiczna książka polska pojawiała się sporadycznie. W interesującym nas okresie do takich właśnie należał Wrocław w. Od wydanego przez Elyana około 1481 roku podręcznika liturgicznego Mikołaja z Błonia pt. *Tractatus sacerdotalis*, pierwszy liturgiczny druk polski został wydany tutaj w 1602 roku. Oficjum brewiarzowe o błogosławionym Czesławie, jakie się wtedy ukazało, pochodzi z oficyny nie ustalonego właściciela. Wiadomość o tym wydawnictwie zaczerpnięta została z późniejszego, bo osiemnastowiecznego już przedruku¹³⁶.

Par y ż i jego pięciu drukarzy: Chenallon, Longis, Parvus, Reynault i Rembolt o tyle są związani z liturgiczną książką polską, że łącznie na przestrzeni lat 1514—1540 wydrukowali 7 nakładów znanego *Tractatus sacerdotalis*¹³⁷.

¹²⁷ *Officia propria patronorum provinciae Polonae*. E. XXIX, 17.

¹²⁸ G. Fumagalli: *Lexicon typographicum Italiae*, Firenze 1905, s. 140—141.

¹²⁹ *Officia propria patronorum provinciae Polonae 1603, 1613, 1629*. E. XXIX, 17—18.

¹³⁰ *Missae propriae... 1620, 1629*. E. XXII, 425, 433.

¹³¹ *Missae propriae 1632*. E. XXII, 425.

¹³² *Officia propria... 1642*. E. XXIX, 18.

¹³³ Toż 1653 (bez drukarza). E. XXIX, 18.

¹³⁴ *Officium diurnum patronorum Poloniae 1612*. E. XXIII, 280.

¹³⁵ Por. s. [45] nin. pracy.

¹³⁶ *Officium b[eati] Cesl[aw]i confessoris 1602*. E. XIV, 131, przyp.

¹³⁷ Zob. bibliogr. nry 306—312 (niżej rozdz. V).

Wiek i drukarnie	Mszał	Brew.	Patronarz		Diur.	Podr.	Razem
			Mszał	Brew.			
XV Mikołaj z Frankfur- tu Jan Herzog	—	1	—	—	—	—	1
	—	2	—	—	—	—	2
XVI Franciszek Bindon Jerzy z Cabalis Franciszek Lauren- tini Dominik Lilius Piotr Lichtenstein Aldus Manucjusz Jan Variscus Nie ustalonej włas- ności	—	—	—	—	—	1	1
	—	—	—	—	—	1	1
	—	—	—	—	—	1	1
	—	—	—	—	—	1	1
	1	4	—	—	1	—	6
	—	2	—	—	—	—	2
	—	—	—	—	—	1	1
	1	1	—	1	—	2	5
XVII Ciera „Europa” Giunta Antoni Pinelli Nie ustalonej włas- ności	—	—	1	1	—	—	2
	—	—	—	1	—	—	1
	—	—	2	3	—	—	5
	—	—	—	—	1	—	1
	—	—	—	1	—	—	1
	2	10	3	7	2	7	31

Hiszpańska Sewilla i *Processionale Ordinis Fratrum Praedicatorum* drukowane w 1494 roku¹³⁸ znalazły swoje miejsce wśród materiałów przeznaczonych do opracowania dzięki temu, że oficyna i jej druk były związane z polskim drukarzem Stanisławem (Stanislaus Polonus).

W tym też roku pampiloński drukarz Arnold W. Brocario tłoczył podręcznik Mikołaja z Błonia, wznowiony potem w 1510 r.¹³⁹

W Saragossie natomiast wspomniany podręcznik drukował w 1549 roku Bartłomiej de Nagera¹⁴⁰.

Z rzymskich drukarni z produkcją książki polskiej były związane: Watykańska Officina Camerae Apostolicae, z której pochodzi oficjum brewiarzowe na uroczystość św. Jacka¹⁴¹, oraz warsztat Alojzego Zannetta, który w roku 1605 drukował dla polskich benedyktynek w Nieświeżu oficjum o świętej Eufemii¹⁴².

Łącznie zatem produkcja mniejszych ośrodków zagranicznych wynosi 14 tytułów, z czego 10 stanowią podręczniki, 3 — oficja brewiarzowe, 1 — procesjonał zakonu dominikanów. Całkowita zaś produkcja wydawnicza liturgicznej

¹³⁸ E. XXI, 259; XXV, 282.

¹³⁹ E. XIII, 173.

¹⁴⁰ E. XIII, 174.

¹⁴¹ *Officium s. Hyacinthi confessoris* 1625. E. XVIII, 367.

¹⁴² *Officium sanctae Euphemiae virginis...* 1605. E. XXIII, 250; Bibliogr. nr 329 (niżej rozdz. V).

książki polskiej pochodzącej z obcych oficyn złożona ze 124 pozycji, stanowi 27,21% produkcji globalnej wchodzącej w zakres naszego tematu, jest dziełem 58 drukarzy, z których znamy 51.

Rozpatrywana zaś pod względem chronologicznym i statystycznym wykazuje następujące zależności: 27,4% (34 tyt.) pochodzi z XV wieku, 48,4% (60 tyt.) z XVI, 24,2% (30 tyt.) z pierwszej połowy XVII stulecia.

Rodzaje Gatunki Okres	Mszałne		Brewiarzowe				Obrzędowe		Inne			Razem
	Mszal pełny	Patronały	Brew. pełny	Diurne	Patronały	Oficja	Rytuał	Procesj.	Pasjon.	Fodr.	Spec.	
XV wiek	11	—	9	2	—	—	1	1	—	10	—	34
XVI wiek	8	1	15	2	4	—	4	—	1	24	1	60
1 poł. XVII w.	—	9	—	1	17	3	—	—	—	—	—	30
Razem	19	10	24	5	21	3	5	1	1	34	1	124

Mając już poza sobą analityczne badania nad krajową i zagraniczną produkcją polskiej książki liturgicznej, przyjrzyjmy się na koniec ich wzajemnym relacjom na przestrzeni lat 1477—1656 jako granic chronologicznych naszego tematu.

Polski użytkownik książki liturgicznej XV stulecia był całkowicie uzależniony od producentów zagranicznych. Ich dorobek wydawniczy, wyrównany w zasadzie, kształtujący ich średnio na poziomie jednego tytułu rocznie, dwukrotnie znacznie wychylił się osiągając w 1494 roku stan 6 druków, 5 zaś w 1499. Początek XVI stulecia (rok 1502) zaznaczył się w produkcji zagranicznej 3 tytułami. Gdy w roku 1505 rozpoczęta została produkcja krajowa, od razu ukształtowała się tak, że liczebnością przewyższała zagraniczną, utrzymując supremację nad nią od r. 1554. Od następnego bowiem pokryła się z zagraniczną na wysokość 1 tytułu rocznie. Stan taki utrzymywał się na przestrzeni 20 najbliższych lat, do 1575 roku. Wyjątkiem w tym okresie był rok 1568 z 3 tytułami pochodzącymi z oficyn krajowych i rok 1574, w którym produkcja zagraniczna przewyższała polską. Od roku 1585 całkowicie wyeliminowana liturgiczna książka pochodzenia zagranicznego, pojawiła się w rękę polskiego użytkownika dopiero w roku 1602. Rozpoczęta w 1582 roku produkcja książki liturgicznej przez Januszowskiego w Krakowie, została wsparta w kilka lat później przez poznański warsztat Wolraba; dlatego już w roku 1586 wzniosła się do trzech tytułów, opadając całkowicie w 1588.

Gwałtowny wzrost przypadł na 1591 rok i był związany zasadniczo z wysiłkiem Januszowskiego, aby zmonopolizować w swoich rękach wydawanie dzieł liturgicznych. Wysokość produkcji w tym właśnie roku osiągnęła 5 tytułów. Gdy opadła do dwóch w 1592 i utrzymała się jeszcze na tym samym poziomie w roku następnym, było to wynikiem włączenia się do produkcji krajowej nowego ośrodka wydawniczego, jakim była braniewska oficyna Jana Saxo. Jedyny zaś produkt w roku 1594 należał do warsztatu wdowy Jana Wol-

raba. Chociaż Januszowski pod koniec lat 90-tych XVI stulecia zaczął się powoli usuwać od udziału w życiu wydawniczym, to jednak produkcja książki liturgicznej nie została wyraźnie zachwiana. Owszem wzrosła do czterech tytułów w 1599 roku, dzięki włączeniu się w działalność wydawniczą na naszym polu Piotrkowczyka starszego. W momencie całkowitego spadku wydawnictw liturgicznych w Polsce, jakim był rok 1602, pojawiła się znów książka obcego pochodzenia. W rok później wznowiono wydawanie liturgików w kraju, które zrównały się wtedy z produktami zagranicznymi, przewyższając je w 1605 r., a nawet eliminując aż do roku 1611, kiedy zaczęliśmy odbierać antwerpiańskie patronały z warsztatu Moretusów. Ciekawszy okres w historii zmagania wydawniczych oficyn krajowych z zagranicznymi przypadł na lata 1611—1615, kiedy obserwować można było kolejne przechodzenie wznoszenia się i opadania wskaźnika wysokości produkcji. Przesilenie nastąpiło w roku 1615, przy równowadze wydawnictw ustalonych na 2 tytuły.

Odtąd obrazująca stan produkcji krajowej krzywa na przestrzeni czterdziestu następnych lat nie opadła nigdy poniżej linii wskaźnika zagranicznego, zawsze wznosząc się nad nim dość wyraźnie. Zetknięcie się obydwu krzywych nastąpiło w 1629 roku przy stanie 3 tytułów, po czym nastąpiło przesunięcie się ich w ruchu odwrotnym tak, że w roku 1630 produkcja krajowa osiągnęła najwyższy punkt przy 6-ciu tytułach, mający swój precedens jedynie w produkcji zagranicznej w roku 1494. Najbliższe dwudziestolecie 1630—1650 w drukarstwie krajowym na odcinku produkcji książki liturgicznej należy uznać za najbardziej piękny jego okres. Przekonać się o tym można z wykresu liniowego zamieszczonego poniżej*. Powyższy stan rzeczy stał w związku z liczbowym wzrostem drukarni w Krakowie oraz w innych ośrodkach uwzględniających w swoich warsztatach książkę liturgiczną.

Rozdział IV

WYPOSAŻENIE TYPOGRAFICZNE POLSKICH DRUKÓW LITURGICZNYCH NA PRZYKŁADZIE KRAKOWSKIEJ OFICYNY PIOTRKOWCZYKÓW

Typograficzne produkty polskich oficyn XVII wieku, podobnie zresztą jak w innych krajach europejskich, nie dorównywały na ogół poziomowi, jaki reprezentowały druki ubiegłego stulecia. To obniżenie się poziomu sztuki wydawniczej dotyczyło zarówno materiału, jak i wykonawstwa. Używano złego papieru, stosowano zużytą czcionkę, nie dbano też o estetykę kompozycji typograficznej¹. Mimo tej surowej opinii, sięgnąłem po siedemnastowieczną produkcję oficyny Piotrkowczyków, aby w oparciu o jej dorobek scharakteryzować druki liturgiczne od strony ich wyposażenia typograficznego. Na tę decyzję złożyło się kilka powodów.

Szesnastowieczne druki liturgiczne, najbogaciej zaprezentowane w produkcji warsztatu hallerowskiego, zostały szczegółowo opracowane w ramach publikacji *Polonia typographica saeculi sedecimi*². Nie byłyby więc celowym po-

* Dostarczony przez Autora „Wykres liniowy produkcji polskiej książki liturgicznej” nie został odtworzony z powodów technicznych (przyp. Red.).

¹ S. Dahl: *Dzieje książki*, Wrocław 1965, s. 225.

² Z. 4: *Jan Haller*, Wrocław 1962.

wtarzanie tego, co zostało już w doskonałej formie opracowane i opublikowane. Produkty liturgiczne dorobku wydawniczego innych oficyn przez to, że są mniej liczne lub należą do grupy pomocniczych, nie dałyby spodziewanych w tego rodzaju badaniach rezultatów. Nawet druki liturgiczne Januszowskiego w liczbie 15 nakładów nie stanowiłyby chyba podstawy do szerszych wniosków i uzgodnień ze względu na wysokie ich zróżnicowanie typologiczne. Produkcja oficyny Łazarzowej brana w całości, jako 39 pozycji wydawniczych, wprawdzie jest najliczniejsza wśród warsztatów krajowych, ale 24 nakłady, czyli 73,5% to pomocnicze druki liturgiczne, jak rubrycele i komentarze. Mniej liczna, bo posiadająca 34 pozycje, produkcja Piotrkowczyków ma bardzo niski, zaledwie 2,9% wskaźnik druków pomocniczych, a za to bardzo bogaty wachlarz typologiczny wydawnictw ściśle liturgicznych.

Otwierała się inna jeszcze możliwość dla badania wyposażenia typograficznego polskich druków liturgicznych. Skupić uwagę na produktach oficyn zagranicznych. Wydawnictwa liturgiczne XV i XVI wieku obcego pochodzenia warsztatowego, nie ukazujące jednak dorobku i osiągnięć drukarstwa krajowego, nie nadawały się do badania w obrębie tematu pracy. Stąd decyzja wybrania oficyny Piotrkowczyków, aby w oparciu o jej produkty scharakteryzować drukarstwo liturgiczne w Polsce pierwszej połowy XVII wieku.

Bazę materiałową dla próby przedstawienia wyników badań nad typograficznym wyposażeniem książki liturgicznej stanowiły 24 z 34 wydawnictw piotrkowczykowskich, co stanowi 70,6% całej produkcji w tej dziedzinie, pochodzącej z lat 1578—1654, a więc z trzech warsztatów: Andrzeja Piotrkowczyka starszego, Andrzeja Piotrkowczyka młodszego i jego wdowy.

Wśród nie uwzględnionych druków znajduje się mszał z roku 1607, odnotowany przez Estreichera ze wskazaniem na Bibliotekę Ossolineum jako miejsce przechowywania³. Poszukiwania za nim wykazały, że jedyny jego egzemplarz zaginął. Do innych zaś nie było realnych możliwości dotarcia i opisanie ich. Stwierdzając, że dostępne były prawie wszystkie ważniejsze wydawnictwa liturgiczne Piotrkowczyków, można dość dokładnie scharakteryzować ten typ wydawniczy pod względem wyposażenia typograficznego.

Podejmując się zanalizowania materiałów drukarskich używanych przez Piotrkowczyków w trzech okresach działalności ich oficyny zamierzono też scharakteryzować:

- 1) pisma występujące w drukach liturgicznych,
- 2) elementy zdobnicze.

Wyniki jednak będzie należało rozpatrywać z zastrzeżeniem, że odnoszą się one do jednego tylko, interesującego nas w bogatym dorobku drukarskim tej oficyny gatunku — książki liturgicznej.

Druki liturgiczne, zawsze wyróżniające się spośród innych wydawnictw tak co do składu tekstu, jego kompozycji, jak i materiału zdobiącego, mogłyby być przedmiotem badań porównawczych. Trudno się jednak tym zajmować z uwagi na cel tego rozdziału i jego zakres, gdzie postawiono sobie zadanie scharakteryzować same tylko druki liturgiczne. Należy jednak powiedzieć, że dopiero porównawcze badania pozwoliłyby wskazać właściwe miejsce i rolę, jaką odegrały te wydawnictwa w kształtowaniu się zasobu typograficznego oficyny w ogóle, i jak się prezentują na tle całokształtu jej produkcji.

1. Pisma stosowane w drukarstwie XVII wieku były już tak bardzo pozbawione cech indywidualnych, że przestały być podstawą dla ustalenia war-

³ E. XXII, 431.

sztatowej proveniencji książki. Powszechnie stosowana antykwa była też bazą wyposażenia kaszt drukarskich oficyny Piotrkowczyków. Do składania tekstów ksiąg liturgicznych używali antykwy w dwóch odmianach: prostej stosowanej w zrubie druku, kursywnej — w częściach wprowadzających. W sporadycznych tylko wypadkach składano określone partie tekstu czcionką gotycką. Zróżnicowana pod względem stopnia czcionka pozwala nam na wprowadzenie pewnych rozróżnień. Czcionki o wyższym stopniu wielkości używano zazwyczaj do składu karty tytułowej, mniejszy i całkiem drobny rezerwując dla tekstu zasadniczego i wszelkiego rodzaju objaśnień. Stąd też możemy mówić o pismach: tytułowym, zasadniczym i objaśniającym.

a. Pisma tytułowe Piotrkowczyków pod względem stopnia są bardzo zróżnicowane, świadczące o dużym bogactwie wyboru. Wersaliki używane do składu kart tytułowych dużych wydawnictw liturgicznych, jak Psalterz, Antyfonarz, Graduały, Mszał żałobny, wahają się w wielkości stopnia od 3,5 do 0,4 cm; średnich: Rytuał, Procesjonał, Patronały mszalne od 1,2 cm do 0,3; małych: wszelkiego rodzaju oficja i rubryceli od 0,9 do 0,2 cm. Wskazane tutaj wielkości odnoszą się do antykwowego pisma prostego. Wersalikowe pismo kursywowe bowiem, występujące w drukach liturgicznych Piotrkowczyków, zostało zaprezentowane w czterech jedynie stopniach (0,5—0,2 cm), podczas gdy prostego znamy 22 rozmiary⁴.

Czcionką o najwyższym stopniu wysokości, równym 3,5 cm, został złożony wyraz Antiphonarium stanowiący początek tytułu antyfonarza, wydane przez Piotrkowczyka w 1600 roku. Ten sam rozmiar czcionki spotkać można w tytule wznowionego w 1645 roku wydania Antyfonarza, jakie ukazało się już po śmierci Piotrkowczyka młodszego⁵. Porównanie kart tytułowych obydwu tych wydań wykazuje zarówno podobieństwa, jak i różnice. W podtytule określającym relację tego wydawnictwa do zwyczajów Kościoła Katolickiego i przeprowadzonej reformy (Juxta ritum Breviarii Romani...) w jednym i drugim wypadku zastosowano ten sam rodzaj i układ czcionki, gdzie wersalik posiada wymiar 0,9 cm, małe zaś litery pisma tekstowego 0,5 cm. Lokalny charakter używania księgi (Ad uniformem Regni Poloniae provincias usum) złożono przy użyciu pisma antykwowego prostego, którego wersalik w wyd. 1600 r. miał wymiar 0,7 cm, w wyd. późniejszym 0,6 cm; litery tekstowe w jednym i drugim wydaniu identyczne — 0,4 cm. Wskazanie sprawców wydania (Auctoritate...) zostało złożone kursywą tekstową o wysokości wersalika 0,4 cm i liter tekstowych 0,3 cm w wydaniu pierwszym, a 0,7 i 0,5 we wznowieniu 1645 r. Arcybiskupi gnieźnieńscy i biskupi polscy, jako sprawcy wydania, wspomniani ogólnie w obydwu nakładach, odmiennie zostali potraktowani w składzie tego fragmentu tytułu w wydaniu z 1645. Dla arcybiskupa zastosowano skład wersalikami 0,8 cm, dla biskupów całej prowincji skład wersalikowy 0,5 (provincialium) i 0,6 (episcoporum).

Odmienna jest również kompozycja adresu wydawniczego. Nazwa miejscowości w wyd. z 1600 r. została złożona kapitalikami 0,7 cm, które poprzedził wersalik C o wysokości 1 cm, jako jedyny przykład zastosowania tego rozmiaru czcionki. W wyd. z 1645 nazwę miejscowości złożono wersalikami rozmiaru 0,6 cm. Nazwiska drukarzy złożone zostały antykwą tekstową o tych samych wymiarach wersalika 0,7 i liter tekstowych 0,4 cm.

⁴ Zob. zestawienie wielkości czcionek na s. 212.

⁵ Zob. nr 166 i 194 zest. bibliogr. (w rozdz. V).

Wyłącznie na karcie tytułowej Antyfonarza wydanego w 1645 roku spotykamy notatkę o uzupełnieniu wydawnictwa nowymi oficjami, wprowadzonymi do kalendarza liturgicznego przez papieży po Soborze Trydenckim i reformie Piusa V. Została ona złożona kursywą tekstową o wersaliku 0,5 cm i literach tekstowych 0,3 cm. Wzmianka o kolejności wydania została złożona przy użyciu tego samego kroju z różnicą stopnia 0,6 i 0,4 cm.

Pisma tytułowego używano także w innych częściach druku aniżeli lico karty tytułowej. Bardzo często spotkać je można na jej odwrocie, zastosowane w intytulacji poprzedzającej przedmowę lub w dedykacjach. Tytułowe pismo o wysokości 1,9 cm zastosował Piotrkowczyk dla złożenia wyrazu *Illustrissimo* w dedykacji dla abpa Stanisława Karnkowskiego, którego nazwisko składano kapitalikami 0,4 poprzedzonymi wersalikami 0,7 cm. O wiele bogaciej zróżnicowana została intytulacja dedykacyjna w Antyfonarzu z r. 1645, gdzie użyte zostały czcionki wersalikowe 0,4; 0,6; 0,7; 0,9 i 1,2 cm. Tego ostatniego rozmiaru czcionki użyto do złożenia nazwiska bpa Piotra Gembickiego. Oprócz wersalików prostych zastosowano również w jednym wypadku 0,5 centymetrową czcionkę kursywną.

Tytuły wewnętrzne w wydaniu Antyfonarza z 1600 roku wahają się w granicach 1,6 cm do 0,4 cm. Początek roku kościelnego przypadający na sobotę pierwszej niedzieli adwentu, w początkowej części: *In primo sab* — został złożony wersalikami 1,6 cm, w drugiej zaś: *bato adventus* — również wersalikami, ale o wymiarze 0,9 cm. Niższego stopnia czcionką wersalikową 0,7 cm posłużono się składając nazwę kanonicznej godziny brewiarzowej *Nieszpory* (*Ad Vesperas*). Tego rodzaju układ stopni pisma przytoczony ze strony 16 spotkać można jeszcze na str. 293 i 432. Najniższego zaś stopnia czcionkę wersalikową 0,4 cm spotykamy w podkreśleniu zmiany, wprowadzonej w czytaniu przeznaczonym na *Laudes* (s. 232).

W wydaniu Antyfonarza z r. 1645 dla tytułów wewnętrznych spotykamy zastosowaną czcionkę wersalikową o wymiarach 1,2 cm i 0,9 cm (s. 1).

Po przykładowym omówieniu i porównaniu pism tytułowych, użytych w obydwu wydaniach Psalterza, zamierzam przejść do przeprowadzenia podobnej analizy dwóch druków średniego formatu: *Patronarza* mszalnego w jego najpiękniejszym wydaniu z 1624 roku i *Rytuału* z 1631. Tytuł dzieła złożony został wersalikami o rozmiarach 1,2; 0,9; 0,7 i 0,4 cm zastosowanych w oparciu o zasadę redukcji wielkości następujących po sobie jego części: *Missae propriae*//*Patronorum et*//*Festorum Regni*//*Poloniae*. Z zachowaniem tego samego układu tytuł umieszczony nad kolumną s. 1 tekstu został złożony czcionką: 0,9; 0,7; 0,5 i 0,4 cm. Czcionki wersalikowej niższego jeszcze stopnia — 0,3 cm użyto dla złożenia nazw miesięcy, w których przypadało święto patrona polskiego.

Karta tytułowa *Rytuału* piotrkowskiego w jego pierwszym wydaniu została złożona czcionką wersalikową o wymiarach 1,5—0,3 cm w odniesieniu do antykwy prostej, 0,5 do wersalikowej antykwy kursywnej. Wielkości pośrednie to 0,9 i 0,7. Tytuły rozdziałów (s. 43, 50, 59) składane były wersalikami dwóch stopni 0,9 i 0,6.

W drukach małego formatu spotykamy bardzo często wprowadzenie do tytułów pisma tekstowego, poprzedzanego wersalikami. Nie wszystkie jednak wydawnictwa tych rozmiarów posiadają tak złożone tytuły, czy to na licu karty tytułowej, czy wewnątrz druku.

Wersalikową czcionkę o najniższym stopniu wysokości 0,5; 0,3 i 0,2 cm zło-

żono tytuł oficjum o Męce Pańskiej wydanego w 1627 r. z zastosowaniem odmienną zasady kompozycyjnej niż jedna z podanej. Tutaj zastosowano zasadę podkreślenia elementu najistotniejszego. Dlatego wyraz oficjum określający formę druku złożono wersalikami rozmiaru 0,3, Passionis — 0,5, Jesu Christi, jako objaśnienie przedmiotu, 0,2 cm.

Oficjum na oktawę uroczystości Niepokalanego Poczęcia, przy zastosowaniu innej jeszcze zasady kompozycji tytułu, posiada w nim wyrazy złożone wersalikami 0,9; 0,7 i 0,5 w całości i niektóre z pismem tekstowym 0,3 cm prostym i kursywnym.

Stosowanie poszczególnych wielkości pism tytułowych zarówno prostych, jak kursywnych wskazuje orientacyjnie tabela.

Stopień	Antykwa wersalikowa prosta
	Zastosowanie
3,5 cm	Antyfonarz 1600, 1654 (tyt.).
3,2	Psałterz 1654 (tyt.).
3,—	Psałterz 1654 (tyt.).
2,9	Psałterz 1599 (tyt.).
2,8	Psałterz 1654 (tyt.).
2,7	Graduał 1629, 1651 (tyt.).
1,9	Antyfonarz 1600 (dedyk. dr.).
1,6	Psałterz 1599 (tyt. wewnętrzny).
1,5	Graduał 1629, 1651; Rytuał 1631, 1647; Mszał żałobny 1641 (tytuły).
1,3	Graduał 1629; Antyfonarz 1645.
1,2	Patronał mszalny 1605, 1624.
1,1	Patronał mszalny 1628.
1,—	Antyfonarz 1600 lit. C (miejsce wyd.).
0,9	Psałterz 1599; Patr. msz. 1605; Procesj. 1621.
0,8	Psałterz 1599 (z tekstem psalmów).
0,7; 0,6;	Niekiedy w drukach o dużym formacie. Często w formatach średnich (Rytuał, Procesjonał, Patronał mszalny). Zawsze w drukach drobnych (Oficja, Rubryc.).
0,5; 0,4;	
0,3; 0,2	
0,25	Oficjum św. Stanisława 1645 (tyt. godz. kan.).

Stopień	Antykwa wersalikowa kursywna
	Zastosowanie
0,5 cm	Patronarz msz. 1605 (k. tyt.); Procesjonał 1621 (adres wydawn.); Patronał msz. 1628 (k. tyt.); Graduał 1629, 1651 (k. tyt.); Oficjum o św. Teresie 1630; Rytuał 1631 (adres wydawn.); Antyfonarz 1645 (dedyk.); Psałterz 1654 (k. tyt.).
0,4	Psałterz 1599 (odwr. k. tyt.); Procesjonał 1621 (nazwisko opracow.); Zbiór oficjów 1627 (k. tyt.); Graduał 1629 (k. tyt. i odwr.); Rytuał 1631 (adres wydawn.); Oficjum 1635; Rubrycela 1633 (k. tyt.).
0,3	Graduał 1629 (odwrocie k. tyt.), Oficjum 1635; Oficjum o św. Stanisławie 1645 (tytuł).
0,2	Oficjum o M. Pańskiej 1627 (nazw. właścic.); Oficjum o Niepokal. Pocz. 1629 (odwr. k. tyt.); Oficjum o św. Stanisławie K. 1645 (adres wydawn.).

b. Pisma tekstowe (zasadnicze). Pod względem statystycznym pisma tekstowe występujące w liturgicznych drukach Piotrkowczyków nie przedstawiają tak bogatego zróżnicowania jak pisma tytułowe. Tamte bowiem w odniesieniu do pism prostych przekroczyły liczbę 20, te natomiast mieszczą się wszystkie w liczbie 7 odmian. Jedynie pisma kursywne zachowały równowagę liczebności wyrażającą się tu i tam 4 odmianami. Wielkość pism prostych ukształtowała się w granicach 0,5—0,1 cm z dwiema odmianami pośrednimi: 0,25 i 0,15 cm, w kursywnych natomiast od 0,4 zstępując kolejno w dół do 0,2 cm, a w jednym wypadku do 0,15 cm. Wśród pism prostych możemy wyróżnić, zwłaszcza w odniesieniu do stopnia niższego, dwa gatunki liter z wydłużeniem i bez wydłużenia końcowego. Litery z wydłużeniem końcowym spotykamy już w najwcześniejszym druku liturgicznym Piotrkowczyka⁶. Spełniały one obok zdobienia funkcję justunku dla równania kolumny. Podobne wydłużenie spotykamy w Patronarzu mszalnym wydanym w 1624 roku⁷ i kilku jeszcze drobniejszych drukach, jak Zbiór oficjów z roku 1627, o Niepokalanym Pożeciu — 1629, Oficium Chocimskie — 1635.

Tekstowe pisma najwyższego stopnia o wysokości 0,5 cm i 0,4 cm można spotkać w zasadzie na kartach tytułowych lub użyte do składu tytułów wewnętrznych druków o dużym i średnim formacie, jak Psalterze, Graduały, Antyfonarz i Procesjonał. Zawsze jednak w połączeniu z wersalikiem wyższego stopnia. Tak właśnie został złożony fragment podtytułu Psalterza z 1599 roku, gdzie określono stosunek tej księgi do Brewiarza Rzymskiego i reformy trydenckiej. Fragment ten — Psalterium secundum ritum officii Romani ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini został złożony pismem tekstowym wysokości 0,5 cm w połączeniu z wersalikami stopnia 0,9 cm. Dwukrotnie natomiast na karcie tytułowej tego samego druku zastosowano pismo tekstowe stopnia 0,4 cm. W połączeniu z wersalikami o wysokości 0,7 cm we fragmencie: Cum Antiphonarum... podkreślającym, że antyfony i hymny używane dotąd w Polsce w wydawanym obecnie Psalterzu zostały zachowane. W adresie zaś wydawniczym, zaczynającym się od słów: In officina Andreae Petricovii, ten sam stopień pisma tekstowego został połączony z wersalikiem 0,6 cm. Tekst zasadniczy Psalterza, jako księgi chórowej używanej przez kilku śpiewaków równocześnie, został złożony czcionką o wysokim stopniu wielkości 0,4.

Z innych wielkości pism prostych w Psalterzu spotykamy wysokość wersalika 0,3 i tekstu składanego czcionką 0,2 cm. Rozmiar ten zastosowano dla wszelkiego rodzaju objaśnień liturgicznych, albo innych tekstów aniżeli psalmy. Czcionką tej wysokości składano: czytania (s. 37) i modlitwy błagalne, tzw. preces (s. 77).

Pismo kursywne spotykamy dwukrotnie. Na karcie tytułowej zastosowane do składu nazwiska kardynała Radziwiłła, z którego rozkazu Psalterz został wydany. Czcionka wybrana do tego celu należała do małych rozmiarów rzędu 0,2 cm, z wyjątkiem wersalika wielkości 0,4 cm. Ten sam stopień wersalika spotykamy w połączeniu z pismem tekstowym stopnia 0,3 cm użytego do składu apostrofy dedykacyjnej, umieszczonej na odwrocie karty tytułowej pod herbem kardynała.

Średniego formatu druki liturgiczne, jak Rytuał, Procesjonał, a nawet Mszał

⁶ *Preces... pro Regno Polontae 1578*, A₆r.

⁷ Literka e — w dzie, s. 5, szp. prawa, 9 wiersz od góry; m — w aeternum, s. 8, szp. lewa, 2 w. od dołu; t — w debet, jak poprzednio, w. 12; s — w eius, s. 17, szp. prawa, 5 w. od góry.

żałobny, choć wydany in folio, jako księgi przeznaczone do użytku indywidualnego, tekst zasadniczy mają składany czcionką tekstową rzędu 0,3 cm. Wyjątek stanowią teksty objaśniające złożone czcionką niższego stopnia, lub tekst kanonu, do którego użyto czcionki o stopniu 0,4 cm. W tej grupie druków na szczególniejszą uwagę zasługuje Rytuał, który oprócz pisma antykowego prostego i kursywowego, w niektórych partiach posiada teksty złożone czcionką gotycką. Pisma proste o rozmiarach ogólnie przyjętych dla tej grupy druków do 0,3 cm nie zwracają na siebie uwagi jakimiś odrębnościami. Pismo kursywowe, stosowane w tekstach wprowadzających do całego Rytuału i poszczególnych sakramentów, wykazuje różnice stopnia. Przedmowy arcybiskupów składane są czcionką wielkości 0,3 cm, zasady administrowania sakramentów zaś stopnia 0,2 cm.

Najbardziej zwracającym uwagę badającego jest fakt użycia w druku liturgicznym XVII wieku czcionki gotyckiej. Powszechnie bowiem panująca w liturgii Kościoła Katolickiego łacina, w tym czasie zawsze była tłoczona antyką. Gotycką czcionką drukowano teksty w języku narodowym. Rytuał, który zawierał formuły używane przy udzielaniu sakramentów, w nielicznych wypadkach podawał formuły w języku narodowym. Drukarz więc, pozostając wiernym zasadom edytorskim, fragmenty obce w stosunku do łaciny złożył czcionką gotycką. Gotykiem złożono zatem wszystkie zapytania, jakie stawiał kapłan i odpowiedzi, które należało dać przy chrzcie⁸ i małżeństwie⁹. Językami narodowymi używanymi w kościołach prowincji gnieźnieńskiej były polski i niemiecki. Dlatego odnośne teksty oprócz formuł łacińskich były w tej kolejności składane czcionką gotycką. Podobnie też czcionką gotycką zostały złożone teksty katechez: „O świętości małżeństwa nauka” i „O świętości Ciała Bożego nauka”¹⁰. Analogiczne teksty łacińskie składano antyką prostą. Występujące tutaj wersaliki gotyckie G, A, W i P mają dość znaczną wysokość — 2 cm, pismo zaś tekstowe 36 wierszy w 20 cm. Krój i rozmiar czcionki użyty dla złożenia tekstów w językach narodowych jest taki sam, jakie występują w składzie tekstu Konstytucji sejmowych¹¹, druku warsztatu Piotrkowczyka młodszego.

Pisma tekstowe o najniższym stopniu wielkości — 2,2; 0,15 i 0,1 cm spotykamy w drukach o specjalnym przeznaczeniu, jak Patronarze mszalne i oficja. Pismo stopnia 0,2 cm, jako najdrobniejsze, występowało, jak pamiętamy, w Psalterzu i innych drukach dużych formatów, używane do składu tekstów objaśniających lub innych poza psalmami. W Patronarzach mszalnych posługiwano się tym rozmiarem pisma do składu tekstu zasadniczego.

Czcionkę o najniższym stopniu wielkości — 0,1 cm w drukach liturgicznych Piotrkowczyków spotykamy w roku 1625, zastosowaną w składzie tekstu oficjum o Niepokalanym Poczęciu M. Panny¹². Na korzyść domniemania, że jest to czcionka świeżo nabyta, przemawia samo przebadanie druku, które wykazuje, że tłoczenie jest bardzo czyste i wyraźnie ostre. Szczególnie zaś wskazane cechy możemy obserwować na przykładzie hymnów na stronach 9, 12—13 i 19.

Od roku 1629 pojawiła się czcionka o pośredniej wielkości między 0,1 a 0,2 cm. Tego rozmiaru pisma użyto po raz pierwszy drukując Oktawarz uroczy-

⁸ *Rituale Sacramentorum...* 1647, s. 11, 15, 16.

⁹ *Toż*, s. 173—176.

¹⁰ *Toż*, s. 183, 193.

¹¹ *Constitutie, statuta y przywileie, na walnych seymiech koronnych... uchwalone*, Kraków 1637.

¹² *Officium Purissimae et Immaculatae Conceptiois... Mariae*.

stości Niepokalanego Poczęcia M. Panny¹³. Spotkać go możemy w dwóch innych jeszcze oficjach pochodzących z oficyny Piotrkowczyków: o świętej Teresie z Awilla — 1630 i św. Stanisławie Kostce — 1645. Rubrycela na rok 1633, przeznaczona dla księży jezuitów¹⁴, także w przeważającej części złożona była czcionką stopnia 0,15 cm.

Podobnie jak w punkcie poprzednim, gdzie omawiałem pisma tytułowe, omówienie pism tekstowych zamknę zestawieniem tabelarycznym wielkości ich stopnia, ze wskazaniem miejsca zastosowania. To ostatnie należy potraktować jako przykład, nigdy zaś jako wyczerpującą informację o wszystkich możliwościach wykorzystania poszczególnych wielkości pisma.

Stopień	Antykwa tekstowa prosta	
	Zastosowanie	
0,5 cm	Psałterz 1599 (k. tyt.); 1654 (k. tyt. przedm.); Antyfonarz 1600, 1645 (k. tyt. odwrocie, sygn. skł., s. 293); Procesjonał 1621 (k. tyt.); Graduał 1629 (k. tyt., nagłówki).	
0,4	Psałterz 1599 (adres wyd., tekst zas. i pag. żywa); Antyfonarz 1600 (pag. żywa), 1645 (pag. ż., tekst zas.); Procesjonał 1621 (k. tyt.); Graduał 1629 (podtyt., tekst zas., pag. ż., kustosze); Rytuał 1631 (podtyt., w tyt. wewn. s. 50); Mszał żałobny 1641 (k. tyt., tekst kanonu); Psałterz 1654 (k. tyt., odwrocie, pag. ż., nagł. s. 25, tekst gł.).	
0,3	Psałterz 1599 (odwr. k. tyt.); Patronał 1605 (k. tyt.); Procesjonał 1621 (odwr. k. tyt.); Patr. msz. 1624 (k. tyt.); Zb. oficjów 1627 (spis rzeczowy); Patronał msz. 1628 (k. tyt.); Graduał 1629 (pismo rubrykowe); Oficjum M. B. 1629 (k. tyt.); Oficjum o św. Teresie 1630 (k. tyt.); Rytuał 1631 (k. tyt., pag. żywa, tekst zasadn.); Rubrycela 1633 (k. tyt.); Oficjum Chocimskie 1635 (k. tyt.); Mszał żał. 1641 (rubryki objaśn., Ordo Missae); Antyf. 1645 (rubryki s. 92); Psalt. 1654 (k. tyt. odwrocie).	
0,25	Modlitwy za Ojczyznę 1578 (rubryka objaśniająca na odwr. k. tyt.).	
0,2	Toż adres wydawn.; tekst zas.; Psałterz 1599 (k. tyt., rubryki obj., niektóre teksty: s. 37, 77); Antyfonarz 1600 (odwr. k. tyt.); Patronał msz. 1605 (w kalend.); Procesjonał 1621 (rubryki objaśn.); Patr. msz. 1624, 1628 (t. zasadn.); Zb. oficjów 1627 (tekst zasadn.); Oficjum Chocimskie 1635 (tekst zasadn.).	
0,15	Tekst zasadniczy w: Oficjum M. B. 1629, Oficjum św. Teresy 1630, Rubrycela 1633;	
0,1	Oficjum M. B. 1625, Męki P. 1627, Oficjum św. Stanisława Kostki 1645.	

Stopień	Antykwa tekstowa kursywa	
	Zastosowanie	
0,4 cm	Antyfonarz 1645 (pag. żywa dedykacji i zwrot grzecz. w zakończeniu przedm.).	
0,3	Antyfonarz 1600 (tekst przedm.); Patr. 1605; Procesjonał 1621 (k. tyt., tekst przedm.); Graduał 1629 (odwrocie k. tyt.); Rytuał 1631	

¹³ *Officium pro Octava Conceptionis B. M. Virginis ordinatum.*

¹⁴ *Ordo officii recitandi... [pro] anno Domini 1633.*

Stopień	
0,2	(adres wydawn.); Antyfonarz 1645 (k. tyt., odwrocie k. tyt.); Oficja zbiorowe 1627 (k. tyt.); Oficjum M. B. 1629 (k. tyt.); Oficjum Chocimskie 1635 (k. tyt.). Psałterz 1599 (k. tyt.); Oficjum M. B. 1629 (adres wydawn.); Rytuał 1631 (s. 43, 46, 50—52, 59—61); Rubryceli 1633 (adr. wyd.); Antyfonarz 1645 (odwr. k. tyt.); Oficjum Chocimskie 1635; Oficjum św. Stanisława K. 1645 (k. tyt.).
0,15	Oficjum Męki P. 1627 (adres wydawn.); Oficjum M. B. 1629 (przedm.); Oficjum S. Kostki 1645 (wezwania).

Stopień	Czcionka gotycka
	Zastosowanie
2 cm	Rytuał 1631, 1647.
Wersalik	Pytania i odpowiedzi przy udzielaniu niektórych sakramentów. Tekst katechez dotyczący poszczególnych sakramentów.
36 wierszy pisma na 20 cm	

W części analitycznej, ustalającej rodzaje, kroje i stopnie wielkości pism zastosowanych w produkcji książki liturgicznej, szczególniejsze miejsce przypadło pismom tytułowym, których poznaliśmy 22 z gatunku prostych i 4 kursywne. Mniej liczne pisma tekstowe, omawiane ostatnio w 7 gatunkach prostego i 4 kursywnego, świadczą o wielkości i bogactwie zasobu czcionkarskiego oficyny Piotrkowczyków.

2. Elementy zdobnicze. Dla swojego gatunkowego bogactwa typograficzne elementy zdobnicze stwarzają opracowującemu niemałe trudności. Grozi mu bowiem z jednej strony zbytnia drobiazgowość, względnie z drugiej krańcowo potraktowana oszczędność. Pragnąc uniknąć jednego i drugiego chce zastrzec się od razu, że element zdobniczy będzie interesował mnie nie tyle od strony ikonograficznej, co typograficznej. Rozróżnienie między tymi dwiema płaszczyznami i dość ostre widzenie ich w czasie badania pozwoli uniknąć wskazanych uprzednio niebezpieczeństw.

W oparciu o zgromadzone i przebadany materiał źródłowy można stwierdzić, że Piotrkowczykowie zdobiąc książkę liturgiczną nie eksponowali jednej tylko formy estetycznego wyrazu w tej dziedzinie edytorstwa. Stosując wielorakie formy zdobienia wypracowali pewien styl i rytmikę, które możemy obserwować, porównując występowanie poszczególnych elementów zdobiących. Inaczej przebiega zdobienie ksiąg dużego formatu, odmiennie zaś średniego i całkiem drobnych.

W tych ostatnich jedynym niekiedy elementem zdobienia było wprowadzenie różnicy barwy druku, co możemy stwierdzić w odniesieniu do oficjum o św. Teresie, wydanym w 1630 roku, którego karta tytułowa tak właśnie została skomponowana. Wewnątrz zaś zastosowano czerwień dla tytułików lek-

cyjnych, które doskonale oddzielone od czerni tekstu podnosiły również estetyczną wartość druku. Odmienny typ zdobniczy zaprezentował Piotrkowczyk starszy, umieszczając na karcie tytułowej *Modlitw za Ojczyznę (Proces... pro Regno Poloniae)* przerywnik listewkowy oddzielający tytuł od adresu wydawniczego.

W innych jeszcze, jak w *Oficjum Chocimskim* z 1635 r., jedyną ozdobą tego jednobarwnego i monotonnego druku było wprowadzenie wersalikowych inicjałów typograficznych o stopniu wysokości 0,9 i 0,7 cm.

Całe jednak bogactwo zdobienia ukaże się dopiero w dziełach liturgicznych dużego formatu, gdzie wprowadzony i bardzo hojnie stosowany inicjał drzeworytowy, obok przerywników, winiet i finalików, stanowił główny element zdobiący tekst.

a. *Inicjały*. Dla większości druków liturgicznych zdobionych inicjałami drzeworytowymi wybrali Piotrkowcykowie bezramkowy inicjał formatu $2,5 \times 2,5$ cm z motywem stylizowanej lilii andegaweńskiej. Wprowadzony do *Psałterza* w 1599 roku przewijał się przez wszystkie większe druki, aż do jego drugiego wydania w 1654 r.

Inną odmianą inicjału o tym samym motywie zdobniczym był alfabet rozmiaru 4×4 występujący zarówno w *Psałterzu* (s. 167), jak i w wydany w 1600 roku *Antyfonarzu* w literze D — s. 34, 77, 216; H — s. 27; C — s. 44. Tego samego formatu 4×4 cm inicjał o motywie kwiatu spotykamy w literze A zamkniętej podwójną rameczką (*Antyfonarz* s. 279). Z zastosowaniem jednej tylko rameczki inicjał formatu $3,5 \times 3,5$ spotykamy również w *Antyfonarzu* na s. 341. Należy on do rodziny inicjałów hagiograficznych. Większych rozmiarów, bo $5,8 \times 5,8$, hagiograficzne inicjały spotykamy z literą B — *Psałterz* s. 1, z literą E — *Antyfonarz* s. 19. Najliczniej ten gatunek inicjałów występuje w *Graduale* z 1629 roku. Bogactwo inicjałów, których przeprowadzenie systematyzacji wymagałoby specjalnego studium, nakazuje wymienić kilka tylko przykładów: litera C, formatu 6×6 cm — dwa odrębne rozwiązania ikonograficzne. Pierwsze: Bóg Ojciec w majestacie (s. XXIII, 235, 253), drugie: cierpiący Hiob (s. 57, 348). Analogiczny wypadek zachodzi z literą P. W pierwszym wypadku treścią ikonograficzną jest Chrystus — Sędzia, w drugim Chrystus cierpiący i Bóg Ojciec. Nie można zatem dać odpowiedzi, ile typów inicjałów wchodziło do pełnego wyposażenia warsztatowego oficyny Piotrkowczyków.

Bardzo oryginalne są inicjały zdobiące *Patronarze* mszalne wydane przez Piotrkowczyków¹⁵. Treść ikonograficzna, będąca tłem dla ozdobionej litery, to postacie świętych patronów polskich: św. Kazimierz — O s. 5; św. Władław — L s. 8; św. Wojciech — P s. 12; św. Jacek — O s. 28; św. Stanisław Bp — S s. 35. Oprócz hagiograficznych inicjałów o wymiarze $4,7 \times 4,7$ cm w *Patronarzach* mszalnych spotykamy innego typu inicjały o następujących cechach: bezramkowe o wymiarze 3×3 cm reprezentowane przez literę E s. 20, M s. 31; tego samego formatu z jedną rameczką reprezentowane przez literę P s. 15. W grupie inicjałów o podwójnej rameczce spotykamy dwa formaty: $3,5 \times 3,5$ oraz 3×3 cm. Zróżnicowane formatem, wykazują także odrębności motywów zdobiących. W pierwszym wypadku połączenie roślinnego z postaciami człekokształtnymi (litera L s. 1 i D s. 4), w drugim roślinnego i zwierzęcego (litera G s. 45).

¹⁵ Dla scharakteryzowania tego typu wydawnictw wybrałem pierwsze wydanie z 1606 roku.

Oprócz inicjałów drzeworytowych Piotrkowczykowie stosowali w zdobnictwie książki liturgicznej wersalikowe inicjały typograficzne, których stopień, wielkość i zastosowanie wskaże załączona tabela.

Stopień	Zastosowanie
1,5 cm	Graduał — 1629.
1,2	Mszał żałobny 1641, Ordo Missae.
1,—	Antyfonarz 1645.
0,9	Patronarz mszalny 1606, Graduał 1629, Oficjum Chocimskie.
0,7 cm	Preces... 1578, Oficjum o M. B. 1625, Oficjum św. Teresy 1630, Oficjum Chocimskie 1635, Oficjum Stanisława Kostki, Patronarze mszalne 1624 i 1628, Graduał 1629.

b. Winiety. Inną formą zdobienia książki XVII-wiecznej była powszechnie stosowana w drukarstwie tego okresu winieta. Jako forma graficzna pozostawiała bardzo wielką swobodę kompozycji, tematu i stosowania. Najczęściej stosowano ją dla zapewnienia pustej płaszczyzny, zwłaszcza gdy kolumna tekstu była podwieszona. W drukach liturgicznych rzadziej stosowana każe się domyślać, że nie należała do ulubionych materiałów zdobiących w warsztatach Piotrkowczyków. Spotykamy ją z reguły w wielkich i średnich wydawnictwach liturgicznych: Psalterzach 1599 i 1654, Antyfonarzach 1600 i 1645, Procesjonale 1621, Graduale 1629, Rytuałach 1631 i 1647. Ich wymiary, treść graficzną i zastosowanie wskaże nam zestawienie:

Format	Kształt	Motyw	Zastosowanie
10,5×7,8 cm	trójkąt z wierzchołkiem u dołu	roślinno-figuralny	Psalterz 1599 s. 230, 277; Antyfonarz 1600 s. 292; 1645 s. 296; Graduał 1629 s. 407.
5,5×5 cm	lampowy	fantazyjny	Procesjonał 1621 s. 328; Graduał 1629 s. 314; Antyfonarz 1645.
4,5×3 cm	prostokąt podłużny		Procesjonał 1621 s. 5.
4×5 cm	prostokąt podł. z tend. do trójk.	zwierzęco-roślinny	Graduał 1629 s. XXII, (C) 81, 132.
2×7 cm	listwowy	głowa człowieka, floratura	Graduał 1629 s. 266.
13×3 cm	listwowy	jak wyżej	Psalterz 1654 s. nlb. 3.

Zanikającą formą winiety były drobne ozdoby, komponowane z luźnego materiału typograficznego, jak asteryski, krzyżyki, drobne nasiona drzew. Te przerywniki lub finaliki spotykamy bardzo często w Graduale, który spośród ksiąg liturgicznych pochodzących z warsztatu Piotrkowczyków jest najbardziej zdobiony. Z reguły zaś w drobnych drukach liturgicznych.

Rozważania na temat materiałów typograficznych, posiadanych przez Piotrkowczyków i stosowanych w produkcji książki liturgicznej, chciałbym zakończyć postawieniem hipotezy dotyczącej źródła ich pochodzenia.

Na podstawie bardzo skromnych danych porównawczych należy przyjąć, że materiały typograficzne, a szczególnie inicjały formatu 2,5×2,5 cm i 4×4 z motywem stylizowanej lilii andegaweńskiej pochodzą z zagranicznych warsztatów. Przekonać się o tym możemy porównując literę D z przedmowy do dzieła Piotra Besseusa pt. *Regale sacerdotium* drukowanego w Kolonii w 1615 roku, albo literę L z przedmowy do *Optica regularium seu Commentarii in regulam s. Augustini*, opracowanych przez Serwacjusza Lairuelz i drukowanych także w Kolonii w 1594 roku, z analogicznymi literami inicjałów zamieszczonych w drukach liturgicznych Piotrkowczyków¹⁶.

Rozdział V

WYKAZ BIBLIOGRAFICZNY POLSKICH DRUKÓW LITURGICZNYCH (1477—1656)

Książka liturgiczna — przedmiot przeprowadzonych uprzednio badań historyczno-typograficznych w końcowym już etapie pracy staje się materiałem bibliograficznym. Rejestracja dorobku drukarskiego za okres 180 lat zamykającego się liczbą 453 druków, z zastosowaniem pełnego opisu bibliograficznego, rozszerzyłaby nadmiernie objętość pracy. Dlatego też zdecydowałem się na sporządzenie katalogu druków liturgicznych stosując w jego opracowaniu opis skrócony. Spodziewam się bowiem, że w wystarczający sposób spełni on swoją rolę informującą o ośrodkach produkcyjnych dzieł liturgicznych, liczebności samych produktów oraz ich identyfikacji.

Przeznaczone do opracowania materiały zostaną ułożone według klucza topograficznego. Szeregowanie w obrębie klasy zostało oparte o następujące zasady: nazwiska drukarzy w ciągu abecedowym, chronologię zstępną produkcji druków w razie potrzeby w obrębie roku, uzupełnianej układem według haseł autorskich lub tytułowych.

Literaturę bibliograficzną zgromadzonych materiałów będę cytował posługując się następującymi skrótami:

- BK — Bronisław Kocowski: Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, cz. 1, Wrocław 1959.
- DDP — Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski: Drukarze dawnej Polski, t. 4—6, Wrocław 1959—1962.
- E — Karol Estreicher: Bibliografia polska, t. 12—34, Kraków 1891—1951.
- GW — Gesamtkatalog der Wiegendrucke, t. 1—8, Leipzig 1925—1940.
- JN — Józef Nowacki: Dzieje archidiecezji poznańskiej, Poznań 1959.
- KP — Kazimierz Piekarski: Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516, Kraków 1926.
- MPP — Monumenta Poloniae Typographica, t. 1 — J. Ptaśnik: Cracovia impressorum, Lwów 1922.
- MPS — Maria Przywecka-Samecka: Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku, Kraków 1969.

¹⁶ Inicjał z literą L możemy oglądać na początku antyfony *Lumen ad revelationem* (*Procesjonale* 1621, s. 167).

- MW — Maria Wojciechowska: Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku. Poznań 1927.
 PT — Polonia Typographica saeculi sedecimi, z. 1—6, Kraków 1962—1968.
 S — Józef Seruga: Jan Haller wydawca i drukarz krakowski 1467—1525, Kraków 1933.

A N T W E R P I A

Moretus Balthasar et Vidua
 Moretus Balthazar I (*1574—1641)

- 1618 OFFICIA propria SS[anctorum] patronorum Regni Sueciae... etiam Poloniae Regno... concessa. 4°.
 E. XXIII, 272. [1]
 1631 Toż. 8°.
 E. XXIII, 272. [2]
 1631 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae. Ad normam Missalis Romani accomodatae. 2°.
 E. XXII, 425. [3]
 1637 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae... [Accessit]: Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta anno 1621, die 10 Octobris. 8°.
 E. XXIX, 18. [4]
 1639 OFFICIA propria SS[anctorum] patronorum Regni Sueciae... atque... Poloniae Regno concessa. 12°.
 E. XXIII, 273. [5]

Moretus Balthasaris Vidua

- B.r. MISSAE propriae sanctorum Regni Sueciae patronorum [ad usum cleri Regni Poloniae]. 2°.
 E. XXII, 426. [6]

Moretus Balthasar II (*1615—1674)

- 1643 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae. [Accessit]: Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta 1621, die 10 Octobrie. 12°.
 E. XXIX, 18. [7]
 1645 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 8°.
 E. XXII, 425. [8]
 1649 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae. Pars aestiva. 4°.
 E. XXIX, 18. [9]

Moretus Ioannes et Vidua
 Moretus Ioannes (*1543—1610)

- 1604 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 8°.
 E. XXIX, 17. [10]
 Moretus Ioannis Vidua
 1611 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae. Ad normam Missalis Romani accomodatae. 2°.
 E. XXII, 425. [11]
 1611 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 8°.
 E. XXIX, 18. [12]

- 1613 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae. Ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. [13]
E. XXII, 425.
- 1613 OFFICIA propria patronorum Provinciae Poloniae. 8°. [14]
E. XXIX, 18.
- 1614 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae. Ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. [15]
E. XXII, 425.
- 1615 OFFICIA propria patronorum Provinciae Poloniae. 4°. [16]
E. XXIX, 18.

AUGSBURG

Deckardt Christian

- B.r. OFFICIA propria SS[anctorum] patronorum Regni Sueciae... Poloniae Regno habitantibus concessa. Pars 1—4. 8°. [17]
E. XXIX, 19.

BASEL

Wolff Jacobus

- 1500 BREVIARIUM Posnaniense. 31.8.1500. [18]
GW. 543i.
- Wolff Thomas
- 1519 MISSALE [Wratislaviense] impensis Blasii Salomonis. 2°. [19]
E. XXII, 435.
- 1521 DIURNALE iuxta consuetudinem Ecclesiae Wratislaviensis. 8°. [20]
E. XV, 241.

BRANIEWO

Saxo Ioannes — Vidua et haeredes

- 1593 DIURNALE Varmiense. [21]
E.—; DDP, z. 4, s. 395.

Schönfels Georgius, Vidua et haeredes

- 1608—1617 ORDO officii divini recitandi in Varmiensi dioecesi [ad annum] 1608—1617. 8°. [22—31]
E. XXIII, 415.
- 1616—1617 AGENDA Ecclesiae Varmiensis. P. 1—2. 8°. [32]
E. XII, 73.
- 1622 Toż. [33]
E.—; DDP, z. 4, s. 402.
- 1618—1634 ORDO officii divini recitandi in Varmiensi dioecesi [ad annum] 1618—1634. 8°. [34—50]
E. XXIII, 415.

Weingärtner Casparus

- 1637—1651 ORDO officii divini recitandi in Varmiensi dioecesi [ad annum] 1637—1651. 8°. [51—65]
E. XXIII, 415.

- 1650 OFFICIA aliquot propria SS[anctorum] pro usu Ecclesiae cathedralis et dioecesis Varmiensis. 12°. E. XXIII, 275. [66]

G D A Ń S K

Baumgarten Conradus

- 1499 AGENDA sive exequiale divinorum Sacramentorum 10.6.1499. Wyd. A i wiariant B. E. XII, 70. [67]

K Ö L N

Cholinus Maternus

- 1572 KARNKOWSKI Stanislaus: Admonitiones quinque circa Sacramentorum administrationem faciendam. Auctore... 8°. E. XIX, 117. [68]
- 1574 AGENDA sacramentalis ad usum dioecesis Cracoviensis accomodata... 2°. E. XII, 71; XX, 230. [69]
- 1574—1578 AGENDA... ad usum dioecesis Varmiensis accomodata. Pars 1: Sacramentalia. Pars 2: Caeremonialia [cui additur]: Passio Domini nostri Jesu Christi... Studio R.D. Thomae Płaza. 2°. E. XII, 71. [70]
- 1579 AGENDORUM ecclesiasticorum liber in usum Provinciae Gnesnensis conscriptus. Pars 1—3. E. XII, 73—74; XIX, 117. [71]
- 1579 PŁAZA Thomas: Passio Domini nostri Jesu Christi... usui Provinciae Gnesnensis. 2°. E. XXIV, 355. [72]
- 1581 BREVIARIUM Varmiense. 8°. E. XII, 338. [73]

Egmondts Cornelius, de

- 1629 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 8°. E. XXIX, 18. [74]
- 1641 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae. 8°. E. XXIX, 18. [75]
- 1644 OFFICIA propria SS[anctorum] patronorum Regni Sueciae... Poloniae Regno concessa. 8°. E. XXIII, 273. [76]
- 1649 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodate. 2°. E.—; Bibl. Jagiell. 589028. [77]

K R A K Ó W

Andrysowicz Lazarus

- 1551—1554 RUBRICELLA quotidiana Cracoviensis ad annum Domini 1551—1554. 8°. E. XXVI, 444. [78—81]
- 1554 RUBRICELLA Sanctae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnen[sis] ad annum Domini 1554 qui est post bissexilem secundus. 8°. E.—; Wł. Siarkowski, Przegl. Kat. 1874, s. 382—383. [82]

- 1554 RUBRYCELLA secundum usum Ecclesiae Cathedralis Premislien[sis] ad annum Domini 1554. 8°.
E.—; Wł. Siarkowski, Przegl. Kat. 1874, s. 382. [83]
- 1555—1568 RUBRICELLA quottidiana Cracoviensis ad annum Domini 1555—1568. 8°.
E. XXVI, 44. [84—97]
- Andrzejowczyk Matthias zob. Jędrzejowczyk Matthias.

Cezary Franciscus

- 1618 RUBRICELLA diocesis Posnaniensis secundum usum et ritum S[anctae] Ecclesiae Romanae ad annum Domini. 8°.
E. XXVI, 450. [98]
- 1631 GAVANTO Bartholomaeus: Decreta a Sacra Rituum Congregatione in ordine ad Missam et Divinum Officium post Missalis ac Breviarii Romani recognitionem condita. 8°.
E. XVII, 41. [99]
- 1648 JASIŃSKI Camillus: Caeremoniale Missae in Ordine Praedicatorum celebrandae. 4°.
E. XVIII, 499. [100]

Haller Ioannes

- 1505 AGENDA Cracoviensis. 6.9.1505.
PT. IV, 1. [101]
- 1505 AGENDA Latino et vulgari sermone... illustrata. 12°.
E. XII, 70; S. 31. [102]
- 1506 MISSALE Gnesnense. 2°.
E. XXII, 432; S. 42; PT. IV, 8. [103]
- 1506/07 RUBRICELLA Cracoviensis ad annum 1507 [1506/07], plano [1°].
PT. IV, 16. [104]
- 1506/1518 FORMULAE litterarum receptionis in fraternitatem Ordinis S. Benedicti in Monasterio Calvi Montis. 1506/1518. 2°.
E. XVI, 264; PT. IV, 223. [105]
- 1508 [BREVARIUM] Liber horarum canonicarum secundum veram rubricam sive notulam Ecclesiae Cracoviensis. 2°.
E. XIII, 337; XX, 21; XXI, 258; S. 65; PT. IV, 29. [106]
- 1508 BREVARIUM secundum usum insignis ecclesiae Cracoviensis [po 1508] 8°.
E. XIII, 337. [107]
- 1508 PSALTERIUM cum antiphonis et hymnis... ecclesiae cathedralis Vladislaviensis [po 1508]. 2°.
E. XXV, 387; S. 26; PT. IV, 222. [108]
- 1509 MISSALE Cracoviense. 4°.
E. XX, 2; XXII, 429; S. 81; PT. IV, 61. [109]
- 1509 OFFICIUM in festo Immaculatae Conceptionis Mariae. 2°.
PT. II, 63a. [110]
- 1509 ORDINARIUS secundum veram notulam sive rubricam Ecclesiae Agriensis. 4°.
E. XXIII, 401; S. 82; PT. IV, 58. [111]
- 1510 [BREVARIUM] Viaticum Ecclesiae Cracoviensis [1510] 8°.
E. XXXII, 422; S. 91. [112]

- 1510 OFFICIUM in festo Immaculatae Conceptionis Mariae [ok. 1510] 8°. PT. IV, 67. [113]
- 1510 RUBRICELLA Cracoviensis ad annum 1511 [po 7.10.1510]. PT. IV, 76. [114]
- 1512 AGENDA sive obsequiale secundum rubricam Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. E. XII, 70; S. 112; PT. 94. [115]
- 1514 AGENDA Latino et vulgari sermone, Polonico videlicet et Elemanico illuminata. 8°. E. XII, 70; S. 135; PT. 107. [116]
- 1514 [BREVIARIUM] Diurnale secundum usum Ecclesiae Cracoviensis. 8°. E. XV, 241; S. 136; PT. IV, 108. [117]
- 1514 [MISSALE] Missae deficientes in Missali Gnesnensi, et primo de Immaculata Conceptione Mariae Virginis. 2°. E. XXII, 436; PT. IV, 112. [118]
- 1515/16 MISSALE Cracoviensis dioecesis. 2°. E. XX, 2; XXII; S. 156; PT. IV, 120. [119]
Wariant B: Missale Vladislaviensis dioecesis 1515/16. 2°. E. XXII, 434; S. 157; PT. IV, 120.
- 1517 AGENDA secundum rubricam Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis [1517] 4°. E. XII, 70; S. 223; PT. IV, 151. [120]
- 1517/18 RUBRICELLA Posnaniensis [1517/18]. E. XXVI, 450; S. 187; PT. IV, 153. [121]
- 1518 FELSTINENSIS Sebastianus: Modus regulariter accentuandi lationes matutinales, prophetias necnon epistolas et evangelia. 4°. E. XVI, 191; XXII, 495; S. 200, 203; PT. IV, 168. [122]
- 1518 PSALTERIUM secundum morem Ecclesiae Cracoviensis dioecesis. 2°. E. XXV, 387; S. 204; PT. IV, 173. [123]
- 1519 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 174; S. 215; PT. IV, 178. [124]
- 1520 [BREVIARIUM] Horarum canonicarum liber dictus viaticus... Ecclesiae Cathedralis Plocensis. 2°. E. XVIII, 266; S. 224; PT. IV, 188. [125]
- 1520 MISSALE dioecesis Plocensis. 2°. E. XXII, 433, S. 227; PT. IV, 190. [126]
- 1523 MISSALE Gnesnensis dioecesis. 2°. E. XXI, 80, 197; XXII, 432; S. 252; PT. IV, 211. [127]
- 1524 BREVIARIUM sive viaticum [coneditores: Marcus Scharffenberg, Hieronymus Vietor]. 4°. E. XIII, 337; S. 255. [128]
- 1524 MISSALE Posnaniense. 4°. E. XXV, D. XXVI; S. 258; PT. IV, 218. [129]
- 1525 MISSALE pro itinerantibus secundum cursum Ecclesiae Cracoviensis. 4°. E. XXII, 431; S. 261; PT. IV, 219. [130]
REGULAE generales seu notabilia rubricae Ecclesiae Gnesnensis. E. XXVI, 168; PT. IV, 186. [131]
- Helicz Ioannes
- 1540 OFFICIUM Beati Hiacinthi Confessoris... 8°. E. XIV, 81. [132]

Hochfeder Casparus

- 1505 MISSALE Wratislaviense. 2°. [133]
E. XXII, 453; PT. I, 29.

Januszowski Ioannes

- 1582 ORDO divini officii recitandi in Alma Ecclesia Metropolitana, et per
totam Provinciam Gnesnensem [pro] anno 1583. 1582. 8°. [134]
E. XXIII, 414.
- 1584 HUGO de Bilhonio: Expositio Missae. 4°. [135]
E. XVIII, 308.
- 1585—1586 AGENDA Ecclesiae Olomucensis. Pars 1—2. 4°. [136]
E. XII, 72.
- 1587 MISSALE Varmiense. 2°. [137]
E. XX, 279.
- 1591 AGENDA sive ritus... Pars 1: Ritus Sacramentorum. Pars 2: Ritus
caeremoniarum. 2°. [138]
E. XII, D. III; XXV, 187.
- 1591 Toż. Ed. 2. 2°. [139]
E. XII, D. III; XXV, 187.
- 1591—1592 AGENDA seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum...
Ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis denuo conscripti. T. 1—2.
2°. [140]
E. XII, 72.
- 1593 Toż. [141]
E. XII, 72.
- 1596 AGENDA seu ritus Sacramentorum ecclesiasticorum.
Ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis... editi... T. 1—2. 2°. [142]
E. XII, 72.
- 1596 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 4°. [143]
E. XXIX, 17.
- 1598 AGENDA. 2°. [drukarz domniemany]. [144]
E. XII, 73.
- 1599 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 8°. [145]
E. XXIX, 17.
- 1599 PASSIO Domini nostri Jesu Christi... ecclesiarum... Regni Poloniae
provincias usum delineata. 2°. [146]
E. XXIV, 106.
- 1603 OBSERVANDA circa caeremonias Missae ex ordinatione Rmi D. Vi-
ceregentis Romanae Urbis. 8°. [147]
E. XXIII, 233.
- 1603 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 2°. [148]
E. XXIX, 17.

Januszowski Ioannes — Zarządcy (1603—1620)

- 1604 POWODOWSKI Hieronymus: Liturgia, albo opisanie Mszy świętey y
obrzędów iey. Wybrane z Postille Łacińskiej Nowey [Bazyli Skalski]. 8°. [149]
E. XXV, 191.
- 1605 AGENDA seu ritus... Pars 1: Ritus Sacramentorum... Pars 2: Ritus
caeremoniarum. Od 3. 2°. [150]
E. XII, 72; XXV, 188.

- 1617 AGENDA seu ritus caeremoniarum ecclesiasticarum [expressit: Matthias Jędrzejowczyk]. 2°.
E. XII, 72—73; XXV, 188. [151]
- 1617 JANUSZOWSKI Michael, JANUSZOWSKI Stanislaus: Liber agendarum seu rituum tam Sacramentorum, quam caeremoniarum ecclesiasticarum [expressit: Matthias Jędrzejowczyk]. 2°.
E. XVIII, 481. [152]
Jędrzejowczyk Matthias
- 1620 OFFICIA propria festorum Canonici Ordinis SS[anctissimi] Sepulchri Domini Hierosolymitani. 4°.
E. XXIII, 27; XXIII, 274. [153]
- 1625 PIĄTKOWSKI Valerianus Georgius: Processia, która się zwykła w Niedziele Kwietną w Kościele Powszechnym Katolickim odprawować. 4°.
E. XXIV, 240. [154]
Kobyliński Adalbertus
- 1614 BUCZKOWSKI Matthias: Uroczysta Kwietney Niedzieli processya. 4°.
E. XXV, D.V. [155]
Kupisz Lucas
- 1646 OFFICIUM s[ancti] Ignatii, Societatis Jesu fundatoris, cum lectionibus secundi nocturni et oratione. 4°.
E. XXI, 394. [156]
- 1647 Toż. 4°.
E. XXI, 394. [157]
- 1649 HASKOWSKI Andreas: Animadversiones circa lectionem Martyrologii Romanii in... pronunciantis suo loco et tempore Regni Poloniae patronis. 4°.
E. XVIII, 54. [158]
- 1655 ANTIPHONARIUM de tempore et Sanctis iuxta ritum Sacri Ordinis Praedicatorum. Pars hiemalis. 2°.
E. XII, 171. [159]
Lob Nicolaus
- 1608 [GROCHOWSKI Stanislaus Junosza]: Hymny kościelne cokolwiek się ich w Brewiarzach Rzymskich teraz znajduje. W: Wiersze y insze pisma co przebrańsze. 4°, s. 25—128.
E. XVII, 367. [160]
- 1608 [GROCHOWSKI Stanislaus Junosza]: Prozy kościelne ze Mszału Rzymskiego. W: Wiersze y insze pisma. 4°, s. 128—158.
E. XVII, 373. [161]
- 1615 ORDINARIUM provinciae Polonae Fratrum Minorum Observantium S[ancti] Francisci... ad rubricas Missalis... 4°.
E. XXIII, 401. [162]
Piątkowski Valerianus
- 1650 STRZEGOLECKI Samuel: Cerimoniae Romanae sub Innocentio X ad instaurationem Anni 1650 Jubilaei... exhibitae 1650. 4°.
E. XXIX, 360. [163]

Piotrkowczykowie

Piotrkowczyk Andreas I (1570—1620)

- 1578 . PRECES seu supplicationes dicendae pro Regno Poloniae ex Congregationis Provincialis Petricoviensis constitutione 1578. 8°. E. XXV, 230. [164]
- 1599 . PSALTERIUM secundum ritum Officii Romani... iuxta consuetudinem Provinciae Poloniae. 2°. E. XXV, 387. [165]
- 1600 . ANTIPHONARIUM iuxta ritum Breviarii Romani ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restituti et Pii V Pontif. Max. iussu editi. Ad... Regni Poloniae provinciae... congestum. 2°. E.—; Bibl. Jagiell. Cim. 8461. [166]
- 1600 . GRADUALE Romanum... 2°. E.—; MSP. 198. [167]
- 1605 . MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. E. XXII, 425. [168]
- 1607 . ANTIPHONARIUM... [ded. bpowi warm. S. Rudnickiemu]. 2°. E.—; MSP. 199. [169]
- 1607 . MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. E. XXII, 425. [170]
- 1607 . MISSALE Cracoviense. E. XXII, 431. [171]
- 1609 . PASSIO Domini nostri Jesu Christi Regni Poloniae provinciae usum delineata. 2°. E. XXIV, 107. [172]
- 1614 . GRADUALE Romanum... 2°. E.—; MSP. 199. [173]

Piotrkowczyk Andreas II (1621—1645)

- 1621 . SZCZEPANOWSKI Andreas, Dąbrowa: Processionale. Responsoria, antiphonas aliaque in supplicationibus decantari solita complectens. 4°. E. XXX, 215. [174]
- 1624 . MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. E. XXII, 425. [175]
- 1625 . RODRIGUEZ Alphonsus: Officium Purissimae et Immaculatae Conceptionis Sanctissimae Virginis Mariae eidem acceptissimum, uti... revelavit.. 16°. E. XXVI, 326—327. [176]
- 1627 . OFFICIA ex praecepto Sanctiss[imi] D[omini] N[ostri] Urbani VIII et... recitanda. 8°. E. XXIII, 270. [177]
- 1627 . OFFICIUM Passionis Jesu Christi ex oraculis Prophetarum desumptum. 16°. E. XXIII, 281. [178]
- 1628 . MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 4°. E. XXII, 425. [179]

- 1628 OFFICIA a Sanctiss[imo] D[omino] N[ostro] Urbano VIII separatim edita. 8°. E. XXIII, 270. [180]
- 1629 GRADUALE Romanum de Tempore et Sanctis cui praeter officia patronorum Regni Poloniae... accesserunt missae sanctorum... quorum nomina... Kalendario Romano adscripta sunt. 2°. E. XVII, 320. [181]
- 1629 OFFICIA a Sanctiss[imo] D[omino] N[ostro] Urbano VIII, et... sunt addita. 8°. E. XXIII, 270. [182]
- 1630 OFFICIA Sanctorum Breviarii autoritate SS[anctissimi] D[omini] N[ostri] Urbani VIII recogniti. 8°. E. XXIII, 275. [183]
- 1630 OFFICIUM S[anctae] Theresiae Virginis. 8°. E. XXIII, 284. [184]
- 1631 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis 1631. 4°. E. XVI, 273; XXVI, 310. [185]
- 1633 OFFICIUM pro Octava Conceptionis B[eatae] Mariae Virginis... pro usu dioecesis Cracoviensis. 8°. E. XXIII, 282. [186]
- 1633 ORDO Officii recitandi in festis et infra octavas Sanctorum ac Beatorum Soc[ietatis] Jesu... pro anno Domini 1633. 8°. E. XXIII, 415. [187]
- 1634 OFFICIUM Immaculatae Conceptionis Beatae V[irginis] M[ariae] cum septem psalmis poenitentialibus, et officio S[anctae] Crucis. 16°. E. XXIII, 282. [188]
- 1634 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex decreto Synodi Petricoviensis. Pars 1—2. 4°. E. XXVI, 310. [189]
- 1635 Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta 1621 die 10 Octobris. 8°. E. XXIII, 281; XXXII, 405. [190]
- 1639 OFFICIUM pro Octava Conceptionis B[eatae] Mariae Virginis... pro usu dioecesis. 8°. E. XXIII, 282. [191]
- 1641 [MISSALE] Missae pro defunctis tantum deservientes... ad usum ecclesiarum Regni Poloniae. 2°. E. XXII, 424. [192]
- 1645 OFFICIUM Beati Stanislai Kostka... Regni Poloniae Patroni. 16°. E. XX, 150. [193]
- Piotrkowczyk Andreae II — Vidua et haeredes
(1645—1654)
- 1645 ANTIPHONARIUM iuxta ritum Breviarii Romani... Regni Poloniae Provinciae usum congestum. Ed. 2. 2°. E. XII, 171. [194]
- 1647 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex decreto Synodi Petricoviensis. Pars 1—2. 4°. E. XXVI, 311. [195]

- 1651 GRADUALE Romanum de tempore et Sanctis... per omnes Provincias Regni Poloniae porrectum [1651]. 2°. E. XVII, 320. [196]
- 1654 PSALTERIUM secundum ritum officii Romani ex usu et consuetudine Provinciae Polonae restitutum [1654]. 2°. E. XXV, 387. [197]
Scharffenberg Marcus
- 1517 MISSALE Cracoviense [1517?]. E. XXII, 430. [198]
- 1543 ŁASKI Ioannes: Manuale sacerdotum. 8°. E. XXI, 80. [198]
- 1545 MISSALE pro itinerantibus. 4°. E. XXII, 432. [200]
Scharffenberg Matthias
- 1529 ŁASKI Ioannes: Manuale sacerdotum. 8°. E. XXI, 80. [201]
- 1529 MODUS ordinarius celebrandae Missae. 4°. E. XXII, 495. [202]
- 1529 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 174. [203]
- 1529 ZABOROWSKI Stanislaus: Ordo Missae secundum institutionem Sacrosanctae Ecclesiae Romanae. 4°. E. XXIII, 414; XXXIV, 50. [204]
- 1533 ŁASKI Ioannes: Manuale sacerdotum. E. XXI, 80. [205]
- B.r. LIBANUS Georgius: De accentuum ecclesiasticorum exquisita ratione, scilicet lectionali, epistolari et Evangelico. E. XXI, 253. [206]
Scharffenberger Hieronymus
- 1549 AGENDA sive obsequiale... Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. 4°. E. XII, 70. [207]
Scharffenberger Nicolaus
- 1554 AGENDA Ecclesiae Cathedralis Plocensis 1554. 4°. E. XII, 71. [208]
Scharffenberger Stanislaus
- 1586 NICOLAUS de Wilkowiecko: Mszy świętej opisanie y o tayemnicach, przedniejszych ceremonij ku niej należących. 8°. E. XXXIII, 20. [209]
Schedel Christophorus
- 1635—1638 OFFICIUM gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta 1621 die 10 Octobris [excudebat Lucas Lob, po 1635—1638]. E. XXIII, 280—281; E. VIII, 196. [210]
- 1641 COROLLARIUM Breviarii Romani ex officiis Sanctorum Urbani VIII et aliorum Pontificum concinnatum. 4°. E. XIV, 411. [211]
- 1642 HASKOWSKI Andreas: Observationes circa cerimonias Missae. 12°. E. XVIII, 54. [212]

- 1642 OFFICIUM Hebdomadae Sanctae. 4°. E. XXIII, 281. [213].
- 1644 COROLLARIUM Breviarii Romani ex officiis Sanctorum Urbani VIII et aliorum Pontificum concinnatum. 4°. E. XIV, 411. [214]
- 1645 Toż. E. XXXII, 59. [215]
- 1646 [BREVIARIUM] Horae diurnae propriae SS[anctorum] patronorum Regni Poloniae. 4°. E. XVIII, 265. [216]

Siebeneicher Jacobus

- 1591 [BIELAWSKI Thomas]: Procesya wielkanocna z niektórym śpiewaniem kościelnym tegoż święta... [1591]. 4°. E. XIII, 65. [217]
- 1598 EVANGELIA et epistolae... ad Romani Missalis ordinem accommodata. 24°. E. XVI, 113—114. [218]
- 1599 HYMNY, prozy y cantica kościelne cokolwiek się ich w Brewiarzach i we Mszałach rzymskich teraz znajduje. Przeł. Stanisław Grochowski. 4°. E. XVII, 366. [219]
- 1601 GROCHOWSKI Stanislaus, Junosza: Directorium horarum canonicarum. W: Grochowski Stanislaus: Lavacrum animae, seu exercitatorium vitae spiritualis. 8°. E. XVII, 369. [220]
- 1601 GROCHOWSKI Stanislaus, Junosza: Tractatus directorii horarum canonicarum. 8°. E. XVII, 375; XXXI, 272. [221]

Siebeneicher Matthaeus

- 1568 HERBEST Benedictus: Ceremoniey Krztu Świętego wykład... 8°. E. XVIII, 121. [222]
- 1568 RUBRICELLA quottidiana Cracoviensis ad annum 1568. 8°. E. XXVI, 445. [223]
- 1569 Toż. Ad annum 1569. 8°. E. XXVI, 445. [224]
- 1570 Toż. Ad annum 1570. 8°. E. XXVI, 445. [225]
- 1571 Toż. Ad annum 1571. 8°. E. XXVI, 445. [226]
- 1572 Toż. Ad annum 1572. 8°. E. XXVI, 445. [227]
- 1573 Toż. Ad annum 1573. 8°. E. XXVI, 445. [228]
- 1574 Toż. Ad annum 1574. 8°. E. XXVI, 445. [229]
- 1575 Toż. Ad annum 1575. 8°. E. XXVI, 445. [230]

Ungler Florianus

- 1510/11 RUBRICELLA dioecesis Cracoviensis ad annum 1511 [1510/1511], plano [1°].
PT. III, 2. [231]
- 1512 ORDO Missae secundario diligentissime correctus. 4°.
E. XXIII, 413; KP. 18; PT. III, 22. [232]
- 1514 RUBRICELLA dioecesis Cracoviensis ad annum 1514, plano [1°]. Wyd.
A i B.
KP. 44; PT. III, 47. [233]
- 1521/22 RUBRICELLA Posnaniensis ad annum 1522 [1521/22]. 8°.
PT. V. 6. [234]
- 1525/26 RUBRICELLA Cracoviensis ad annum 1526, plano [1°].
PT. V, 46. [235]
- 1526 Toż. Ad annum 1526.
E. XXVI, 442; PT. V, 47. [236]
- 1527/28 Toż. Ad annum 1528. 8°.
PT. V, 56. [237]
- 1531 Toż. Ad annum 1531. 8°.
E. XXVI, 442. [238]
- 1532 Toż. Ad annum 1532. 8°.
E. XXVI, 442. [239]
- 1533 Toż. Ad annum 1533. 8°.
E. XXVI, 442. [240]
- 1534 Toż. Ad annum 1534. 8°.
E. XXVI, 442. [241]
- 1535 Toż. Ad annum 1535. 8°.
E. XXVI, 442. [242]
- 1536 RUBRICELLA Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis ad annum 1536. 8°.
E. XXVI, 443. [243]
- 1536 RUBRICELLA horarum canonicarum pro dioecesi Cracoviensi ad an-
num 1536. 8°.
E. XXVI, 443. [244]
- 1536 ZALONKEMEN Ioannes, de: Rubrica generalis Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae... de tempore et de sanctis pro horarum canonicarum Missarumque observatione. 8°.
E. XVIII, 440. [245]
- 1537 RUBRICELLA Cracoviensis ad annum 1537. 8°.
E. XXVI, 443. [246]
- 1539 RUBRICELLA quotidiana Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis ad annum 1539. 8°.
E. XXVI, 443. [247]
- 1541 Toż. Ad annum 1541. 8°.
E. XXVI, 443. [248]
- 1545 Toż. Ad annum 1545. 8°.
E. XXVI, 443. [249]
- 1547 Toż. Ad annum 1547. 8°.
E. XXVI, 443—444. [250]
- 1548 Toż. Ad annum 1548. 8°.
E. XXVI, 444. [251]

- 1549 Toż. Ad annum 1549. 8°. E. XXVI, 444. [252]
- 1550 Toż. Ad annum 1550. 8°. E. XXVI, 444. [253]

Vietor Hieronymus

- 1519 JOANNES de Lapide: Resolutorium dubiorum circa celebrationem Missarum occurrentium. E.—; MPP. 39. [254]
- 1520 AGRICOLA Rudolphus, jun.: Passio Dominica per septem horas canonicas distributa... 4°. E. XII, 77. [255]
- 1522 FELSTINENSIS Sebastianus: Aliquot hymni ecclesiastici vario melodiarum genere additi. 8°. E. XVI, 191. [256]
- 1525 FELSTINENSIS Sebastianus: Modus regulariter accentuandi lectiones matutinales, prophetias necnon epistolas et Evangelia. 4°. E. XVI, 191; XXII, 495. [257]
- 1538 RUBRICELLA Cracoviensis ad annum 1538. 8°. E. XXVI, 443. [258]
- 1539 RUBRICELLAE perennes dioecesis Cracoviensis. 8°. E. XXVI, 452. [259]
- 1540 RUBRICELLA quotidiane Cracoviensis ad annum 1540. 8°. E. XXVI, 443. [260]
- 1542 Toż. Ad annum 1542. 8°. E. XXVI, 443. [261]
- 1542 SUDOLSKI Stanislaus: Benedictio contra vermes, vel locustas. 8°. E. XXX, 16. [262]
- 1543 [BREVIARIUM] Diurnale secundum usum Ecclesiae Vladislaviensis. 4°. E. XV, 241. [263]
- 1543 BREVIARIUM Vladislaviense. 8°. E. XIII, 338; E. XXIV, D.X. [264]
- 1543 FELSTINENSIS Sebastianus: Directiones musicae ad Cathedralis Ecclesiae Premislensis usum. 4°. E. XVI, 191. [265]
- 1543 RUBRICELLA quotidiana Cracoviensis ad annum 1543. 8°. E. XXVI, 443. [266]
- 1544 Toż. Ad annum 1544. 8°. E. XXVI, 443. [267]
- 1545 MISSALE pro itinerantibus. 4°. E. XXII, 432. [268]
- 1546 [BREVIARIUM] Diurnale horarum canonicarum. 16°. E. XV, 241. [269]
- 1546 RUBRICELLA quotidiana Cracoviensis ad annum 1546. 8°. E. XXVI, 443. [270]

LEIPZIG

Lotter Melchior

- 1505 MISSALE Posnaniense. E. XXII, 433. [271]

- 1530 BREVIARIUM Posnaniense.
E. XIII, 338. [272]
- 1533 AGENDA Posnaniensis. [Accessit]: Passiones Domini nostri Jesu Christi in Ecclesia Cathedrali Posnaniensi cantande. 4°. E. XII, 70; E. XXIV, 107. [273]
- 1538 [BREVIARIUM] Diurnale horarum Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis. 16°. E. XV, 241. [274]

L I O N

Bertellus Thomas

- 1553 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 16°. E. XIII, 175. [275]
- 1561 Toż. 16°. E. XIII, 175. [276]

Frellon Ioannes

- 1547 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 16°. E. XIII, 174. [277]

Lescuier Bernardus

- 1513 [BREVIARIUM] Viaticum Posnaniense. 1513. 8°, nakładem J. Hallera. E. XXXII, 422; S. 126. [278]

Rovill Gulielmus

- 1565 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 12°. E. XIII, 175. [279]

Sacco Jacobus

- 1518 BREVIARIUM seu Viaticum Gnesnense. 8°, nakł. J. et L. Decius. E. XIII, 338; MPP. 150. [280]

Bez drukarza

- 1514/16 BREVIARIUM Cracoviense 1514/1516 nakł. J. Deciusza i J. Hallera. S. 166. [281]

- 1545 NICOLAUS de Błonie: Tractatus de administrandis rite ecclesiasticis Sacramentis. E. XII, 174. [282]

L U B L I N

Bez drukarza

- 1639 BENEDICTIONES ex Missali Pontificali Romano pro FF[atribus] S[ancti] Francisci Minorum Conventualium. 4°. E. XIII, 462. [283]

L W Ó W

Jezuici

- 1642 RODRIGUEZ Alphonsus: Officium Purissimae atque Immaculatae Conceptionis Sanctissimae Mariae... 16°. E. XXVI, 327. [284]

Sloska Michael

- 1646 [MISSALE] Missae pro defunctis iuxta ritum S[acri] Ordinis Praedicatorum. 2°.
E. XXII, 424. [285]

M A I N Z

Schöffler Joannes

- 1506 MISSALE Wratislaviense. 2°.
E. XXII, 435. [286]

Schöffler Petrus

- 1483 MISSALE [Wratislaviense] 24.7.1483. 2°.
E. XXII, 426; BK. 1942. [287]
- 1483 MISSALE Wratislaviense. 24.7.1483 [recte 1488—91] 2°.
BK. 1943. [288]
- 1484 MISSALE Cracoviense. 10.11.1484. 2°.
E. XXII, 426—427. [289]
- 1487 Toż. 15.8.1487.
E. XXII, 427. [290]
- 1492 MISSALE Gnesnense et Cracoviense. 20.4.1492. 2°.
E. XXII, 427. [291]
- 1499 MISSALE Wratislaviense. Wariant A i B. 28.9.1499. 2°.
E. XXII, 434; BK. 1946, 1951. [292]

Behem Franciscus

- 1555 MISSALE Ecclesiae et Provinciae Gnesnesis. 2° [nakład Jana Patruusa].
E. XXI, 54; XXII, 433. [293]

N Ü R N B E R G

Hochfeder Casparus

- 1494 BREVIARIUM tripartitum: Cracoviense, Gnesnense et Posnaniense
1494. 8°.
E. XIII, 336. [294]

Stuchs Georgius

- 1494 [BREVIARIUM] Diurnale Cracoviense. 16°.
E. XV, 240—241. [295]
- 1494 Toż. 1494. 24°.
E. XV, 240; XX, 2. [296]
- 1494 MISSALE Cracoviense. 1494. 2° [nakł. J. Haller].
E. XXII, 428; S. 7. [297]
- 1495 MISSALE Cracoviense [1495] 4° [nakł. J. Haller].
E. XXII, 428; S. 8. [298]
- 1498 BREVIARIUM Cracoviense. 29.5.1498. 8° [nakł. J. Haller].
E. XIII, 336; XXV, D. 5; S. 9. [299]
- 1499 BREVIARIUM Wratislaviense. 17.8.1499. 8°.
E. XIII, 338; BK. 674—675; GW. 5512. [300]
- 1502 BREVIARIUM Gnesnense. 2°.
E. XXIV, 295; XIII, 337. [301]

- 1502 [BREVIARIUM] Viaticum Vladislaviense. 8°. E. XXXII, 422. [302]
- 1502 MISSALE Cracoviense [nakł. J. Hallera]. E. XXII, 428—429; S. 17. [303]

PAMPILONA

Brocario Arnoldus Gulielmus, de

- 1499 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 173. [304]
- 1510 Toż. 4°. E. XIII, 173. [305]

PARIS

Chenallon Claudius

- 1525 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 8°. E. XIII, 174. [306]
- 1527 Toż. 8°. E. XIII, 174. [307]

Longis Ioannes

- 1528 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis... 8°. E. XIII, 174. [308]

Parvus Ioannes

- 1514 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 173. [309]
- 1531 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis [conimpressor]: Ambrosius Girault. 8°. E. XXIV, D. IX. [310]

Regnault Franciscus

- 1540 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis... 8°. E. XIII, 174. [311]

Rembolt Bertholdus

- 1516 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 8°. E. XIII, 173. [312]

POZNAŃ

Regulus Adalbertus

- 1639/42 RITUALE Sacramentorum, ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum... pro dioecesi Pomeranensi... [1639/1642]. 4°. E. XVIII, 660. [313]
- 1640 RUBRICELLA dioecesis Posnaniensis ad annum 1641. 8°. E. XXVI, 451. [314]
- 1643 RITUALE Sacramentorum, ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum... pro dioecesi Pomeranensi. Ed. 2. 4°. E. XVIII, 660; XXVI, 311. [315]
- 1644 MEYER Chr.: Xeniolum liturgicum. E. VIII, 247. [316]

- 1648 [MISSALE] Missae pro defunctis tantum deservientes, ex Missali Romano recognito desumptae... 2°. .
E. XXII, 424. [317]
Rossowski Ioannes
- 1622 RUBRICELLA seu Ordo recitandi Officii Divini in dioecesi Posnaniensi ad annum 1623. 8°. .
E. XXVI, 450—451. [318]
Wolrab Jan I i Wdowa
Wolrab Jan I
- 1587 EVANGELIA et epistolae uae Dominicis et festis diebus recitantur. 1587.
E. XVI, 113; MW. 202—203. [319]
- 1591 POWODOWSKI Hieronymus: Manuale septem Ecclesiae Catholicae Sacramentorum. Auctore... 8°. .
E. XXV, 191; MW. 213—214. [320]
Wolrabi Ioannis I — Vidua
- 1594 RUBRICELLA Gnesnensis ad annum 1594 [fragm.].
MW. 235. [321]
- 1596 EVANGELIA et epistolae quae Dominicis et festis diebus recitantur. 16°. .
E. XVI, 113; MW. 202—203. [322]
- 1597 BREVIS instructio audiendarum confessionum. 12°. .
E. XXV, 190; MW. 232. [323]
Wolrab Ioannes II
- 1612 KOLEŃCKI Florianus: Dulia, to jest nauka o czci i używaniu świętych Katolickiego Kościoła. 4°. .
E. XIX, 413. [324]
- 1622 BANICIUS Stanislaus: Procesja, która się zwykła w niedziele kwietno... odprawować...
E. XII, 355; MW. 284. [325]
- 1628 OFFICIUM gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta. 4°. .
E. XXIII, 280; XXXII, 405; MW. 311—312. [326]
- 1630 OFFICIA a Sanctiss[imo] D[omino] N[ostro] Urbano VIII et... addita. 4°. .
E. XXIII, 270; MW. 316. [327]
- R O M A
- Camera Apostolica
- 1625 OFFICIUM s. Hiacynthi confessoris. 8°. .
E. XVIII, 367. [328]
Zannett Aloisius
- 1605 OFFICIUM sanctae Euphemiae virginis et martyris pro templo Nieswicensi [Virginum sub Regula S. Benedicti].
E. XXIII, 280. [329]

SARAGOSSA

Nagera Bartholomaeus, de

- 1549 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis... 16°. E. XIII, 174. [330]

SEWILLA

Meynard Ungut et Stanislaus Polonus

- 1494 PROCESSIONALE Ordinis Fratrum Praedicatorum. 4°. E. XXI, 259; XXV, 282. [331]

SPEYR

Drach Petrus

- 1485 BREVIARIUM Wratislaviense, ok. 1485. 8°. BK. 671. [332]

STRASSBURG

Dumbach Fridericus

- 1497 MISSALE Romanum — Varmiense. 2°. E. XXII, 433. [333]
 1499 AGENDA Wratislaviensis. 4°. BK. 19. [334]

Flach Martinus

- 1488 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 8°. E. XIII, 171; BK. 2021. [335]
 1490 Toż. 4°. E. XIII, 172. [336]
 1492 Toż. 4°. E. XIII, 172. [337]
 1493 Toż. 4°. E. XIII, 172. [338]
 1494 Toż. 4°. E. XIII, 172. [339]
 1496 Toż. 4°. E. XIII, 172. [340]
 1499 Toż. 4°. E. XIII, 172. [341]
 1503 Toż. 4°. E. XIII, 173. [342]

Grüninger Ioannes

- 1485 BREVIARIUM Wratislaviense, ok. 1485. 2°. BK. 672, 673. [343]

Husner Georgius

- 1487 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis... 4°. E. XIII, 171; BK. 2020. [344]

Knobloch Ioannes

- 1508 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 173. [345]
- 1510 MISSALE Cracoviense 1510 [nakł. M. Schickwick]. E. XXII, 429. [346]
- 1512 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 173. [347]

Bez drukarza

- 1481 MISSALE Posnaniense. 2°. E. XXII, 433. [348]
- 1486 NICOLAUS de Błonie: Tractus sacerdotalis. 2°. E. XIII, 171. [349]
- 1491 MISSALE [Cracoviense] 17.12.1491. 2°. E. XXII, 427. [350]

VENEZIA

Bindon Franciscus

- 1558 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 16°. E. XIII, 175. [351]

Cabalis Georginus, de

- 1568 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 12°. E. XIII, 175. [352]

Ciera

- 1632 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodate 1632. 4°. E. XXII, 425. [353]
- 1642 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae... 8°. E. XXIX, 18. [354]

Europa

- 1603 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae... 4°. E. XXIX, 17. [355]

Herzog Ioannes Herman

- 1498 [BREVIARIUM] Wratislaviense. MPP. 175. [356]
- 1498 BREVIARIUM Plocense. 31.7.1498. 8°. GW. 5430. [357]

Iunta

- 1603 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 4°. E. XXIX, 17. [358]
- 1613 Toż. 8°. E. XXIX, 18. [359]
- 1620 MISSAE propriae patronorum et festorum Regni Poloniae ad normam Missalis Romani accomodatae. 2°. E. XXII, 425. [360]
- 1629 MISSAE propriae Regni Poloniae patronorum. E. XXII, 433. [361]

- 1629 OFFICIA propria patronorum Provinciae Polonae. 8°. E. XXIX, 18. [362]
Laurentinus Franciscus
- 1562 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 16°. E. XIII, 175. [363]
Lichtenstein Petrus et Haeredes
- 1501 [BREVIARIUM] Viaticum Wratislaviense, koło 1501 [nakł. Sebastianus Hyber]. E. XXXII, 423. [364]
- 1506 BREVIARIUM Plocense. 8°. E. XIII, 338. [365]
- 1517 [BREVIARIUM] Diurnale ad horas canonicas... Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis... 8°. E. XV, 241. [366]
- 1519/20 BREVIARIUM Plocense. 8° [nakł. J. Haller, M. Scharffenberg]. E. XIII, 338. [367]
- 1532 MISSALE Cracoviense. 2° [nakł. M. Wechter]. E. XXII, 430. [368]
- 1538 BREVIARIUM Cracoviense. 8° [nakł. M. Wechter, M. Scharffenberg]. E. XIII, 337. [369]
Lilius Dominicus
- 1564 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 12°. E. XIII, 75. [370]
Manutius Aldus
- 1507 BREVIARIUM Cracoviense [maius] 1507 [nakł. J. Hallera]. E. XIII, 337; S. 45. [371]
- 1507 Toż [minus] 1507 [nakł. J. Hallera]. E. XIII, 337; S. 46. [372]
Nicolaus de Francofortia
- 1483 BREVIARIUM Cracoviense. 8°. E. XIII, 336. [373]
Pinelli Antonius
- 1612 [DIURNALE] Officium diurnum patronorum Poloniae. E. XXIII, 280. [374]
Variscus Ioannes
- 1566 NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 8°. E. XIII, 175. [375]
Bez drukarza
- 1540 BREVIARIUM Gnesnense. 8°. E. XIII, 338. [376]
- 1544 NICOLAUS de Błonie: Tractatus de administrandis rite ecclesiasticis Sacramentis... 1544. E. XIII, 174. [377]
- 1556 MISSALE Cracoviense.

- E. XXII, 431. [378]
 1584 NICOLAUS de Błonie: Tractatus de administratione Sacramentorum.
 W: Tractatus illustrium... iuris consultorum, t. XIV—XV.
 E. XIII, 175. [379]
 1585 OFFICIA propria sanctorum patronorum Regni Poloniae. 4°. [380]
 E. XXIII, 272.
 1653 OFFICIA propria patronorum Regni Poloniae. 4°. [381]
 E. XXIX, 18.

W A R S Z A W A

Elert Petrus

- 1643 MARTYROLOGIUM Ordinis Fratrum Minorum [opr. Bortke Aegidius]. 4°. [382]
 E. XIV, D.V.
 1651 ORDINARIUM, abo ceremoniarz Karmelitanek Bosych. 8°. [383]
 E. XXIII, 401.

W I L N O

Akademicka Jezuitów

- 1616 AGENDA parva... sacerdotum Provinciae Polonae conscripta. 8°. [384]
 E. XII, 73.
 1621 OFFICIA pro Octava Conceptionis B[eat]ae M[ariae] Virginis ordinata
 ex Octavario Romano pro usui diocesis Vilnensis. 4°. [385]
 E. XXIII, 272.
 1630 AGENDA parva... sacerdotum Provinciae Polonae. 8°. [386]
 E. XII, 73.
 1630 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex de-
 creto Synodi Petricowiensis. 4°. [387]
 E. XXVI, 310.
 1638 OFFICIUM s[ancti] Casimiri Confessoris M[agni] D[ucatus] Lithuaniae
 Patroni... 4°. [388]
 E. XIX, 211; XXIII, 279.
 1646 STANCYKIEWICZ Jacobus: Exegesis festivitatis Paschalis... 16°. [389]
 E. XXIX, 161.
 1647 RITUALE... depromptum. 8°. [390]
 E. XXVI, 311.
 1648 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum. 8°. [391]
 E. XXVI, 311.
 1653 RITUALE... depromptum. 8°. [392]
 E. XXVI, 311.
 1654 RITUALE Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum... 8°. [393]
 E. XXVI, 311.
 1656 Toż. [394]
 E. XXVI, 311; XXVI, D. XVII.

W R O C Ł A W

Elyan Casparus

- B.r. NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 2°. [395]
 BK 2019.

Bez drukarza

1602	OFFICIUM b[eat]i Ceslaj Confessoris. E. XIV, 131. Adnotacja przy wyd. z r. 1703.	[396]
BEZ MIEJSCA, DRUKARZA I NAKŁADCY		
1477	MISSALE Cracoviense. E.—; JN. 769	[397]
1500	BREVIARIUM Gnesnense 1500 [nakł. Petrus de Lubeca]. E.—; MW. 4.	[398]
1503	AGENDA Gnesnensis. E. XII, 70.	[399]
1504	AGENDA Cracoviensis [drukowana na pergaminie]. E. XII, 70.	[400]
1510	NICOLAUS de Błonie: Tractatus sacerdotalis. 4°. E. XIII, 173.	[401]
1574	AGENDA seu ritus Sacramentorum. E. XII, 71.	[402]
ca 1580	MISSALE Cracoviense. 4°. E. XXII, 431.	[403]
1591	PASSIO Domini nostri Jesu Christi... ad uniformem Ecclesiarum... Regni Poloniae provincias usu. 2°. E. XXIV, 106.	[404]
1607—1650	RUBRICELLA quotidiana Cracoviensis ad annum 1607—1650. E. XXVI, 446.	[405—448]
1611	HYMNY kościelne z Breviarza Rzymskiego [tłum. Stanislaus Junosza Grochowski]. 4°. E. XVII, 367.	[449]
1616	RUBRICELLA dioecesis Culmensis et Pomesaniae. E. XXVI, 446.	[450]
1618	Toż. Ad annum 1618. E. XXVI, 449.	[451]
1634	AGENDA parva [wyd. Jan Wężyk]. E. XII, 73.	[452]
1639	RUBRICELLA seu Ordo recitandi Officii divini... in alma Ecclesia Metropolitana et archidioecesi Gnesnensi... pro anno 1639. E. XXVI, 449.	[453]

INDEKS PRZEDMIOTOWY

DRUKÓW LITURGICZNYCH ORAZ ICH UŻYTKOWNIKÓW

Agrien zob. Cheb.	Ceremoniały: 68, 100, 105, 163, 202, 212, 383.
Antyfonarze: 159, 166, 169, 194.	Cheb — prawo lit.: 111.
Benedyktyni — ceremoniał: 105. — rytuał: 105.	Chełmno — rubrycel: 450, 451.
Benedyktyнки: — officjum: 329.	Chocim — officium: 4, 7, 190, 210, 326.
Bernardyni — martyrologium: 382. — prawo liturg.: 162.	Chrzest — komentarz: 222.
Bożogrobcy — patronał brew.: 153.	Czesław, błog. — officium: 396.
Brewiarze: 18, 73, 106, 107, 112, 125, 128, 264, 272, 278, 280, 281, 294, 299—302, 332, 343, 356, 357, 364, 365, 367, 369, 371—373, 376, 398.	Dominikanie — antyfonarz: 159. — msza: 100. — mszał żałobny: 285. — procesjał: 331.

- Diurnały — pełne: 20, 21, 117, 263, 269, 274, 295, 296, 366.
— patronałów: 216, 374.
- Eger zob. Cheb.
- Eufemia, św. — oficjum: 329.
- Ewangeliarze: 218, 319, 322.
- Franciszkanie Konw. — rytuał: 283.
- Gniezno — brewiarz: 280, 294, 301, 376.
— mszał pełny: 103, 127, 291, 293.
— dodatki: 118.
— pasjonat: 72, 146, 172, 404.
— prawo lit.: 131.
— rubrycele: 82, 134, 321, 453.
— rytuały: 74, 115, 207, 399.
- Graduały: 167, 173, 181, 196.
- Hymnały: 160, 161, 219, 256, 449.
- Ignacy św. — oficjum: 156, 157.
- Jacek św. — oficjum: 132, 328.
- Jezuici — rubrycela: 187.
- Jubileusz Wielki — ceremoniał: 163.
- Karmelitanki — ceremoniał: 383.
- Kazimierz, św. oficjum: 388.
- Komentarze liturg.: 149, 154, 155, 202, 209, 217, 220—222, 255, 324, 325, 389.
- Kongregacja Rytów — prawo: 99.
- Kraków — brewiarz: 106, 107, 112, 281, 294, 299, 368, 370—372.
— diurnały: 117, 295, 296.
— katedra: 366.
— mszały: 109, 119, 130, 171, 198, 200, 268, 289—291, 297, 298, 303, 346, 350, 368, 378, 397, 403.
— oficja: 186, 191.
— psalterz: 123.
— rubrycela — diecezja: 78—81, 85—97, 104, 114, 223—231, 233, 235—242, 244, 258—261, 266, 267—270, 405—448.
— katedra: 243, 248—253.
- Kult — zasady: 324.
- Martyrologium: 158, 382.
- Męki Pańskiej — oficjum: 179.
- Modlitwy: 164.
- Msza św. — ceremonie: 100, 202, 204, 232.
— komentarze: 135, 149, 202, 209.
— ordo: 204, 232.
— prawo: 147, 254.
- Mszały: — dodatek: 118.
— pełne: 19, 103, 109, 119, 126, 127, 129, 130, 133, 137, 171, 198, 200, 268, 271, 286—293, 297, 298, 303, 333, 346, 348, 350, 368, 378, 397, 403.
- Mszały — żałobne: 192, 285, 317.
- Niedziela Palmowa: 154, 155, 325.
- Niepokalane Poczęcie M.B. — oficja: 110, 113, 176, 188, 284.
— oktawarze: 186, 191, 385.
- Nieśwież — oficjum: 329.
- Obserwanci zob. Bernardyni.
- Oficja brewiarzowe:
— pojedyncze: 110, 113, 132, 156, 157, 176, 184, 186, 188, 190, 191, 193, 210, 284, 326, 328, 329, 385, 388, 396.
— zbiorowe: 177, 180, 182, 183, 211, 214, 215, 327.
- Ołomuniec — rytuał: 136.
- Pasjonały: 72, 146, 172, 273, 404.
- Patronarz — brewiarz: 1, 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 66, 74—76, 143, 145, 148, 153, 354, 355, 357, 359, 362, 380, 381.
— martyrologium: 158.
— mszał: 3, 6, 8, 11, 13, 15, 77, 168, 170, 175, 353, 360, 361.
- Paulini — prawo lit.: 245.
- Płock — brewiarz: 125, 357, 365, 367, 454.
— mszał: 126.
— rytuał: 208.
- Podręczniki liturg.: 124, 199, 201, 203, 205, 275—277, 279, 282, 304—312, 316, 330, 335—342, 344, 345, 347, 349, 351, 352, 363, 370, 375, 377, 379, 395, 401.
- Pokuta — sakrament: 323.
- Pomezania — rubrycela: 450, 451.
- Pomorze — rytuał: 313, 315.
- Poznań — brewiarz: 18, 272, 278, 294.
— diurnały: 274.
— mszał: 129, 271, 348.
— pasjonat: 273.
— rubrycela: 98, 121, 234, 314, 318.
— rytuał: 273.
- Prawo liturgiczne: 99, 111, 131, 147, 162, 245, 254.
- Procesja — Palmowa: 154, 155, 325.
— Wielkanocna: 217.
- Procesjonały: 174, 331.
- Przemysł — rubrycela: 83.
— śpiew — zasady: 265.
- Psalterz: 108, 123, 165, 197.
- Rubrycele: 22—31, 34—65, 78—98, 104, 114, 121, 134, 187, 223—231, 233—244, 246—253, 258—261, 266—267, 270, 314, 318, 321, 405—451, 453.
- Rytów Kongregacja zob. Kongr. Rytów.
- Rytuał — błogosławieństw: 262, 283.
— pełne: 32, 33, 67, 69—71, 101, 102, 105, 115, 116, 120, 136, 138—142, 144, 150—152, 185, 189, 195, 207, 208, 273, 313, 315, 320, 334, 387, 391, 393, 394, 399, 400, 402.
— piotrkowski: 185, 189, 195, 387, 391, 393, 394.
— wyciągi: 262, 283, 384, 386, 390, 392, 452.
- Sakramenty — ceremoniał: 68, 222.
- Stanisław Kostka, św. — oficja: 193.
- Szwecja — patr. brew.: 1, 2, 5, 17, 76.
— patr. msz.: 6.
- Śpiew liturg.: — melodie: 256.
— zasady: 122, 206, 257.
- Teresa, św. — oficjum: 184.
- Warmia — brewiarz: 73.
— diurnały: 21.
— mszał: 137, 333.
— pasjonat: 70.

— rubryceli: 22—31, 34—65.
 — rytuał: 32, 33, 70.
 Wielkanoc — komentarz: 389.
 — procesja: 217.
 Wielki Tydzień: 213.
 Wilno — oficja: 385.
 Włocławek — brewiarz: 264, 302.
 — diurnał: 263.

— mszał: 119.
 — psalterz: 108.
 Wrocław — brewiarz: 300, 332, 343, 356,
 364.
 — diurnał: 20.
 — mszał: 19, 133, 286, 287, 288, 292.
 — rytuał: 334.

INDEKS DRUKARZY I OFICYJNY

Andrysowicz Lazarus: 78—97.
 Andrzejowczyk zob. Jędrzejowczyk.
 Baumgarten Conradus: 67.
 Behem Franciscus: 293.
 Bertellus Thomas: 275, 276.
 Bindon Franciscus: 351.
 Brocario Arnoldus Gulielmus, de: 304,
 305.
 Cabalis Georgius: 352.
 Camera Apostolica — Romae: 328.
 Cezary Franciscus: 98—100.
 Chenallon Claudius: 306, 307.
 Cholinus Maternus: 68—73.
 Ciera — Venezia: 353, 354.
 Deckardt Christian: 17.
 Drach Patrus: 332.
 Dumbach Friedericus: 333, 334.
 Egmond Cornelius, de: 74—77.
 Elert Petrus, 382, 383.
 Elyan Casparus: 395.
 Europa — Venezia: 355.
 Flach Martinus: 335—342.
 Frellon Joannes: 277.
 Girault Ambrosina: 310.
 Giunta — zob. Junta.
 Grüninger Joannes: 343.
 Haller Joannes: 101—131.
 Helicz Joannes: 132.
 Herzog Ioannes Herman: 356, 357.
 Hochfeder Casparus: 133, 294.
 Husner Georgius: 344.
 Januszowski Ioannes: 134—152.
 Jezuici — Lwów: 284.
 — Wilno: 384—394.
 Jędrzejowczyk Matthaesus: 151—154.
 Junta — Venezia: 358—362.
 Knobloch Ioannes: 345—347.
 Kobyliński Adalbertus: 155.
 Kupisz Lucas: 156—159.
 Laurentinus Franciscus: 363.
 Lesquier Bernardus: 278.
 Lichtenstein Petrus: 364—369.
 Lilius Dominicus: 370.
 Lob Nicolaus: 160—162.
 Longis Joannes: 308.
 Lotter Melchior: 271—274.

Manutius Aldus: 371, 372.
 Meynard Ungut: 331.
 Moretus Balthasar I: 1—5.
 — Vidua: 6.
 — Balthasar II: 7—9.
 — Joannes: 10.
 — Vidua: 11—16.
 Nagera Bartholomaeus, de: 330.
 Nicolaus de Francofortia: 373.
 Parvus Joannes: 309, 310.
 Piątkowski Valerianus: 163.
 Pinelli Antonius: 374.
 Piotrkowczyk Andreas I: 164—173.
 — Andreas II: 174—197.
 Regnault Franciscus: 311.
 Regulus Adalbertus: 313—317.
 Rembolt Bertholdus: 312.
 Rossowski Joannes: 318.
 Rovill Gulielmus: 279.
 Sacco Jacobus: 280.
 Saxo Joannes: 21.
 Scharffenberg Marcus: 198—200.
 — Matthias: 201—206.
 Scharffenberger Hieronymus: 207.
 — Nicolaus: 208.
 — Stanislaus: 209.
 Schedel Christophorus: 210—216.
 Schöffner Joannes: 286.
 — Petrus: 287—292.
 Schönfels Georgius: 22—50.
 Siebeneicher Jacobus: 217—221.
 — Matthaesus: 222—230.
 Skalski Bazyli: 149.
 Sloska Michael: 285.
 Stanislaus Polonus: 331.
 Stuchs Georgius: 295—303.
 Ungler Florianus: 231—253.
 Variscus Joannes: 375.
 Vietor Hieronymus: 254—270.
 Weingartner Casparus: 51—66.
 Wolff Jacobus: 18.
 — Thomas: 19, 20.
 Wolrab Joannes I: 319, 320.
 — Vidua: 321—323.
 — Joannes II: 324—327.
 Zannett Aloisius: 329.

ZAKOŃCZENIE

Wprowadzając czytelnika w problematykę pracy nad dziejami polskiej książki liturgicznej zaznaczyłem, że zebrany przeze mnie materiał bibliograficzny produktów za okres XV—XVIII w. posiadał wysoki wskaźnik liczbowy, bo sięgający 1819 tytułów. Wyselekcjonowany i zawężony do katolickiego kręgu wyznaniowego wynosił 1644 pozycje wydawnicze.

Ramy chronologiczne opracowania dokonały następnego zawężenia, w wyniku którego w badaniach skupiono uwagę jedynie na kilkuset pozycjach. Stanowiły one 24,90% całości zebranego materiału bibliograficznego, a 27,55% katolickiej książki liturgicznej używanej w Polsce.

Z tych 453 tytułów wyprodukowanych do połowy XVII wieku 396 pozycji wydawniczych było dziełem 94 drukarzy: krajowych — 43, zagranicznych — 51. Różnica ta, niewielka zresztą, uzasadniona jest tym, że polski użytkownik książki liturgicznej do pierwszych lat XVI stulecia prawie całkowicie uzależniony był od producenta zagranicznego.

Jeśli w oparciu o wyniki badań nad stosunkiem liczbowym drukarzy ustąpić musieliśmy przed zagranicznymi, to odwrotnie kształtowała się zależność ilościowa produktów. W oparciu o przeprowadzone badania możemy stwierdzić, że liturgiczne drukarstwo polskie XVI wieku stosunkiem produkcji 140 tytułów do 60 górowało nad zagranicznym. W połowie XVII wieku wzmocniło jeszcze bardziej swoją nad nim przewagę układem stosunku różnicy między 130 a 30 tytułami.

Liczbowa przewaga produkcyjna polskich ośrodków wydawniczych pozo stanie na zawsze świadectwem kulturalnej prężności naszego narodu, który w bardzo krótkim czasie od momentu wprowadzenia u nas sztuki drukarskiej potrafił uniezależnić się od warsztatów obcych. Z drugiej jednak strony równoległe towarzyszenie książki obcego pochodzenia tej, którą tłoczono w kraju, może być dowodem umiejętności współpracy z producentem zagranicznym i wymiany usług w dziedzinie drukarstwa.

Z wydawnictw liturgicznych mających najprzedniejszą wartość użytkową: mszały drukowano w 34 nakładach, nie licząc trzech nakładów mszałów żałobnych i 13 nakładów patronarza mszalnego. Breviarze miały 30 nakładów, bez diurnałów, które drukowano w 9 nakładach i patronarzy o 26 nakładach. Rytuały miały 39 nakładów, z czego 7 przypada na wydania *Rytuału Piotrkowskiego*, nie licząc 7 wydań skróconych.

Spośród wydawnictw pomocniczych najliczniej prezentują się rubrycele, których dochowało się do naszych czasów 163 wydania. Podręczniki liturgiczne drukowano 42 razy. Komentarze liturgiczne doszły naszych czasów w 13 nakładach. Wielkie wydawnictwa muzyczne: antyfonarze, graduale i psalterze miały po 4 wydania w odniesieniu do każdego z nich.

Wśród diecezji, jako właściciel ksiąg liturgicznych, na czoło wysuwała się diecezja krakowska. Posiadała ona 19 mszałów, 10 brewiarzy pełnych oraz 3 diurnały. Nadto dla niej też były drukowane 2 oficja i psalterz. Katedra krakowska, niezależnie od diecezji, miała własny diurnał, drukowany jednokrotnie i 7 zachowanych nakładów rubryceli. Rubrycele dla diecezji znamy z 51 nakładów.

Z diecezji o mniejszej liczbie wydań ksiąg liturgicznych wysuwał się na-przód Wrocław. Diecezja ta posiadała 6 mszałów, 5 brewiarzy, diurnał i rytuał.

Prymasowska diecezja gnieźnieńska drukowała dla swojego duchowieństwa 4-krotnie mszał, brewiarz, rytuał i pasjonał. Nadto posiadała, jako jedyna w Polsce, kodeks prawa liturgicznego, które znamy z jednego tylko wydania.

Diecezja poznańska i warmińska posiadały prawie wszystkie ważniejsze księgi liturgiczne używane w tym czasie: mszał, brewiarz, rytuał, a oprócz nich znamy diurnały, pasjonały i kilka wydań rubryceli.

Mieszczący się w ramach chronologicznych tematu bibliograficzny materiał produktów drukarskich w liczbie 453 pozycji nie zostałyby całkowicie wyczerpany, gdyby nie wspomnieć o tej jego części, która nie mogła być przedmiotem analitycznych rozważań ze względu na anonimowość proveniencji warsztatowej.

Wśród 65 takich wydawnictw 49 pochodzi z XVII wieku. Ich znamienitą część stanowią rubrycele pochodzące z lat 1607—1650. Tej miary badacze książki staropolskiej co Estreicherowie nie rozstrzygnęli kwestii warsztatowego pochodzenia tych druków. Dziś możemy jedynie powtórzyć ich opinię, że rubrycele te drukował prawdopodobnie Piotrkowczyk. Do momentu definitywnych ustaleń opinia Estreicherów pozostanie nadal w sferze przypuszczeń i domysłów.

Nierozstrzygnięcie tego zagadnienia uważam za jeden z braków mej pracy. Usprawiedliwieniem jednak niech będzie to, że nie wszystkie druki ujęte kiedyś w spisy bibliograficzne są dziś dostępne badającym. Samo zebranie materiału i opracowanie go w zaprezentowanej formie, jako pierwszej próbie szerszego omówienia dziejów i dorobku drukarstwa liturgicznego w Polsce, stanowi na tyle wartość, że tamten brak nie może jej udaremnić.

DODATEK

Kościelny przywilej drukarski dla Andrzeja Piotrkowczyka II.

De Libris Ecclesiasticis imprimendis*. Animadvertens Synodus, in tota Provincia magnam librorum ecclesiasticorum penuriam, eosque qui supersunt, vetustate esse consumptos, dat facultatem Excellenti Andreae Petricovio J.U.D., Typographo Cracoviensi, Antyphonarium, Graduale, Rituale sive Agendorum et Constitutionum Provincialium libros, postquam juxta decretum S. Synodi recogniti fuerint, imprimendi et pro usibus ecclesiarum justo precio vendendi concedit: praecipiens, ne quispiam alius typographus Regni et Magni Ducatus Lithuaniae quocumque praetextu eosdem libros typis imprimere, aut in praejudicium ejusdem, praefatos libros recudere, aut alibi recussos in Provinciis Regni Poloniae vendere praesumat ad triennium, sub poena excommunicationis, et in subsidium quadringentorum aureorum caeterisque poenis arbitrio Illustrissimi et Reverendissimi Domini Archiepiscopi irrogandis, praesertim cum eosdem libros sumptu proprio se editurum idem Typographus offerat et polliceatur.

* *Synodus provincialis Gnesnensis Provinciae sub... Joannae Węzyk... archiepiscopo gnesnensi... Petricoviae anno Domini 1628 die 22 Maii celebrata, Cracoviae 1629, k. N 2v—3r.*

SPIS TREŚCI

Przedmowa	[3]
Bibliografia załącznikowa	[3]
Charakterystyka literatury przedmiotu	[6]
Problematyka i metoda pracy	[11]
Wstęp	[13]
Rozdział I: Społeczno-prawne uwarunkowania produkcji dzieł liturgicznych	[16]
Rozdział II: Krajowe ośrodki produkcji książki liturgicznej	[23]
Rozdział III: Zagraniczne ośrodki produkcji polskiej książki liturgicznej .	[59]
Rozdział IV: Wyposażenie typograficzne polskich druków liturgicznych na przykładzie krakowskiej oficyny Piotrkowczyków	[76]
Rozdział V: Wykaz bibliograficzny polskich druków liturgicznych (1477— 1656)	[87]
Indeks przedmiotowy druków liturgicznych oraz ich użytkowników . .	[109]
Indeks drukarzy i oficyn	[111]
Zakończenie	[112]
Dodatek: Kościelny przywilej drukarski dla Andrzeja Piotrkowczyka II .	[113]